

Міністерство освіти та науки України
Львівський національний університет природокористування
Факультет управління, економіки та права
Кафедра підприємництва та торгівлі

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітнього ступеня «Магістр»

на тему:

**«Організаційно-економічне забезпечення комерціалізації
особистих селянських господарств Львівської області»**

Виконав: студент II курсу групи Птб-61
спеціальності 076 – Підприємництво, торгівля
та біржова діяльність
(шифр і назва спеціальності)

Смулка Ігор Володимирович

Керівник: д.е.н., професор Губені Ю. Е.
(прізвище та ініціали)

Рецензент: Вуйцик І. М.
(прізвище та ініціали)

Львів 2024

УДК: 631.115.11: 338.433

Кваліфікаційна робота: 92 с. текстової частини, 16 таблиць, 9 рисунків, 55 використаних джерел.

Смулка І. В. Організаційно-економічне забезпечення комерціалізації особистих селянських господарств Львівської області. Кваліфікаційна робота. Кафедра підприємництва та торгівлі. Дубляни, Львівський НУП, 2024.

Кваліфікаційна робота присвячена вивченню питання організаційно-економічного забезпечення комерціалізації особистих селянських господарств. Показано роль комерційної діяльності в системі функцій особистих селянських господарств. Проаналізовано результати виробництва та реалізації продукції особистими селянськими господарствами Львівської області. Охарактеризовано середовище розвитку їхньої комерційної діяльності.

Сформульовано пропозиції щодо удосконалення організаційно-економічного механізму забезпечення комерціалізації особистих селянських господарств. Висвітлені питання трансформації особистих селянських господарств у підприємницькі структури, розвитку кооперації за їх участю. Показано формування інституційного середовища комерціалізації особистих селянських господарств.

АНОТАЦІЯ

Смулка І. В. Організаційно-економічне забезпечення комерціалізації особистих селянських господарств Львівської області.

У кваліфікаційній роботі досліджено теоретичні основи функціонування особистих селянських господарств у системі аграрного виробництва України. Розкрито сутність та функції особистих селянських господарств, зокрема пов'язані з їхньою комерційною діяльністю. Висвітлено особливості організації виробництва та використання продукції в особистих селянських господарствах. Опрацьовані питання методики дослідження комерційної діяльності особистих селянських господарств.

Наведено результати аналізу комерційної діяльності селянських господарств Львівської області. Розглянуто ресурсний потенціал цих господарств та виробництво ними основних видів сільськогосподарської продукції. Наведено основні показники комерційної діяльності досліджуваних господарств. Охарактеризоване середовище розвитку комерційної діяльності особистих селянських господарств.

Розглянуто питання удосконалення організаційно-економічного механізму забезпечення комерціалізації особистих селянських господарств. Розкрито перспективи розвитку комерціалізації особистих селянських господарств, пов'язані з їхньою трансформацією в підприємницькі структури. Зазначені можливості диверсифікації діяльності особистих селянських господарств як інструменти на підвищення їх комерціалізації. Висвітлено питання розвитку кооперації малих сільськогосподарських виробників. Розглянуто питання формування інституційного забезпечення розвитку комерційної діяльності особистих селянських господарств.

Ключові слова: особисті селянські господарства, комерційна діяльність, сільськогосподарське виробництво, сільськогосподарська кооперація, інституційне забезпечення.

ANNOTATION

Smulka I. V. Organizational and economic support for the commercialization of personal peasant households in the Lviv region.

The theoretical bases of the functioning of personal peasant households in the system of agricultural production of Ukraine have been investigated in the qualification work. The essence and functions of personal peasant households have been revealed, in particular related to their commercial activity. Features of the organization of production and use of products in personal peasant households have been elucidated. The issues of the research methodology of the personal peasant households' commercial activity have been worked out.

The results of the analysis of the personal peasant households' commercial activity in Lviv region have been given. The resource potential of these households and their production of the main types of agricultural products have been considered. The main indicators of the commercial activity of the personal peasant households have been presented. Environment of development of personal peasant households' commercial activity have been characterized.

The issues of improving the organizational and economic mechanism of ensuring of the personal peasant households commercialization have been considered. The possibilities of activities diversification of personal peasant households as tools for increasing their commercialization have been indicated. The prospects for the development of personal peasant households commercialization related to their transformation into business structures have been revealed. The issue of the development of small agricultural producers' cooperation has been covered. The question of the formation of institutional support for the development of personal peasant households' commercial activities has been considered.

Key words: personal peasant households, commercial activity, agricultural production, agricultural cooperation, institutional support.

ЗМІСТ

ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У СИСТЕМІ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА	11
1.1. Сутність та функції особистих селянських господарств	11
1.2. Організація виробничої та комерційної діяльності особистих селянських господарств	19
1.3. Методика дослідження комерційної діяльності особистих селянських господарств	27
РОЗДІЛ 2. СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КОМЕРЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	32
2.1. Ресурсний потенціал особистих селянських господарств та виробництво ними продукції	32
2.2. Параметри комерційної діяльності особистих селянських господарств	42
2.3. Середовище розвитку комерційної діяльності особистих селянських господарств	48
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ	59
3.1. Шляхи розвитку комерційної діяльності особистих селянських господарств	59
3.2. Розвиток кооперації як інструмента комерціалізації особистих селян- ських господарств	68
3.3. Формування інституційного середовища комерціалізації особистих селянських господарств	76
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	87

ВСТУП

Особисті селянські господарства є однією з основних категорій виробників сільськогосподарської продукції, які сформувалися і функціонують в аграрному секторі економіки України. Ці господарства є найменші за розмірами серед інших категорій виробників. Йдеться про використання ресурсів окремих домогосподарств для виробництва на невеликій ділянці землі сільськогосподарської продукції переважно для власного споживання. За технологічним рівнем виробництва особисті селянські господарства помітно поступаються сільськогосподарським підприємствам. Вони не вважаються конкурентоспроможними елементами системи аграрного виробництва.

Та слід враховувати, що особисті селянські господарства використовують значну частку ресурсів для ведення сільськогосподарського виробництва. Зокрема, вони використовують значні площі сільськогосподарських угідь, які в масштабах України вимірюються мільйонами гектарів, а в окремих областях – сотнями тисяч гектарів. Для виробництва продукції в особистих селянських господарствах здійснюються великі затрати людської праці, коштів, задіяна значна кількість сільськогосподарської техніки, матеріальних оборотних засобів. Обсяги продукції, виробленої в особистих селянських господарствах, справляють помітний вплив на формування продовольчої безпеки як нашої країни загалом, так і в окремих областях. Значна частина цієї продукції поступає в продаж, справляючи тим самим відчутний вплив на кон'юнктуру ринків сільськогосподарської продукції.

Отже, навіть за відносно низьких показників ефективності діяльності особисті селянські господарства залишаються вкрай важливим елементом системи аграрного виробництва в Україні й усіх її областях. Реалізуючи частину виробленої продукції, ці господарства здійснюють комерційну діяльність. Підвищення рівня їх комерціалізації позитивно вплине на збільшення пропозиції продукції на агропродовольчих ринках, зростання грошових доходів багатьох сільських сімей, а отже, і рівня їхнього соціального захисту.

Комерціалізація особистих селянських господарств є важливим напрямом подальших трансформаційних змін у вітчизняній системі аграрного виробництва.

Необхідність підвищення рівня комерціалізації особистих селянських господарств визначає актуальність проблеми та обумовила вибір теми кваліфікаційної роботи.

Метою кваліфікаційної роботи є обґрунтування засад та інструментів організаційно-економічного забезпечення комерціалізації особистих селянських господарств. Відповідно до поставленої мети в роботі були визначені такі основні завдання:

- з'ясувати сутність особистих селянських господарств та основні функції, які вони виконують;
- встановити особливості організації господарської діяльності особистих селянських господарств, зокрема комерційної її складової;
- опрацювати питання методики дослідження;
- встановити на основі аналізу основних показників діяльності місце особистих селянських господарств у системі аграрного виробництва області;
- охарактеризувати особливості й основні результати комерційної діяльності особистих селянських господарств області, умови її здійснення;
- визначити заходи, направлені на удосконалення організаційно-економічного механізму забезпечення комерціалізації особистих селянських господарств, пов'язані з їх трансформацією у підприємницькі структури, розвитком сільськогосподарської обслуговуючої кооперації.

Об'єктом дослідження є процес комерційної діяльності особистих селянських господарств.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних і методичних аспектів підвищення рівня комерціалізації особистих селянських господарств як інструмента розвитку системи аграрного виробництва та соціально-економічного розвитку сільських територій.

Методичною основою дослідження в рамках кваліфікаційної роботи є діалектичний метод пізнання. Дослідження проводилося за допомогою загальнонаукових методів і прийомів пізнання, які притаманні всім наукам, а також із використанням спеціальних методів, що стосуються дослідження економічних процесів і явищ, у тому числі пов'язаних з підприємницькою діяльністю суб'єктів господарювання.

Інформаційною основою написання кваліфікаційної роботи послужили законодавчі і нормативні акти України, які регулюють процеси, пов'язані з діяльністю особистих селянських господарств, дані Державної служби статистики України і Головного управління статистики у Львівській області, праці вчених з питань організації діяльності особистих селянських господарств, довідкова література.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані теоретико-методичні засади і практичні рекомендації щодо підвищення рівня комерціалізації особистих селянських господарств відображають конкретні шляхи удосконалення інструментарію вирішення низки проблем сільського господарства і соціально-економічного розвитку сільських територій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У СИСТЕМІ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

1.1. Сутність та функції особистих селянських господарств

Особисті селянські господарства є формою організації сільськогосподарського виробництва, якій притаманні характеристики, що відрізняють її від інших таких форм. Низка цих характеристик закріплені нормативними документами (зокрема, у 2003 році прийнятий Закон України «Про особисте селянське господарство»). Інші визначаються природою особистих селянських господарств і сформувалися історично або відносно недавно у процесі еволюції відносин у рамках системи аграрного виробництва України.

Форма організації сільськогосподарського виробництва, яку представляють особисті селянські господарства, має глибокі історичні корені. Професор М. Шульський стверджує, що вона функціонувала в різні історичні періоди та нерозривно пов'язана з існуванням селянства [53, с. 6-7]. У попередні періоди функціонування особистих селянських господарств виступало основою життєзабезпечення родин [25, с. 77]. У радянський період вона розглядалася як підсобне господарство, дохід від якого виступає лише додатковим джерелом продуктів для населення [10, с. 12], а зростання частки доходів від цього господарства у загальному доході працівників колгоспів не допускалося [18, с. 81].

Під час глибокої економічної кризи 90-х років минулого та на початку теперішнього століття особисті селянські господарства набули статусу основного виробника сільськогосподарської продукції в нашій країні, оскільки в той період на них припадало більше половини виробництва продукції сільського господарства, обчисленої в постійних цінах. У сучасних умовах багатокладності сільського господарства України, яке в довоєнний період інтен-

сивно розвивалося завдяки інвестиціям у аграрні підприємства, роль особистих селянських господарств зменшилася. Загострення соціально-економічної кризи в умовах війни може виступати певним стимулом для активізації господарської діяльності особистих селянських господарств, на виробництво агропродовольчої продукції в яких населення, як свідчать результати опитувань, покладає певні сподівання [55, с. 113].

Історичний контекст для визначення сутності особистих селянських господарств є важливим, оскільки такі господарства є складною економічною і соціальною категорією, що пов'язана як зі станом сільськогосподарського виробництва загалом, так і з рівнем доходів і життя населення [16, с. 78].

Економічна сутність особистих селянських господарств розкривається через визначення цієї категорії – в нормативних документах та офіційних матеріалах, працях учених. У Законі України «Про особисте селянське господарство» сформульоване наступне визначення, яке трактує розглядувану дефініцію як діяльність: «Особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму» [36].

Державна служба статистики України розглядає особисте селянське господарство як домогосподарство, членам якого відповідно до чинного законодавства надана земельна ділянка з цільовим призначенням «для ведення особистого селянського господарства» [29]. Доречно зазначити, що Держстат України розглядає домогосподарство як сукупність осіб, котрі спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Зазначено також, що ці особи

можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати в будь-яких з цих стосунків або бути і в тих, і в інших стосунках [8, с. 401]. Підкреслено, що в сучасних економічних умовах поняття «домогосподарство» дуже близьке до поняття «сім'я» [8, с. 402].

Учені розглядають особисте селянське господарство насамперед як суб'єкт господарювання, який здійснює певну діяльність з використанням ресурсів і спрямовану на одержання певного економічного результату. Зокрема, за визначенням П. Березівського та Л. Балаш, особисте селянське господарство – це господарство, ведення якого здійснюється особистою працею громадянина або членів його сім'ї з метою виробництва сільськогосподарської продукції і задоволення своїх потреб у продовольстві та інших потреб, у якому здійснюється внутрішній розподіл праці і його кооперація [2, с. 25].

Іщенко А. та Свиноус І. вважають, що особисте селянське господарство в нинішньому вигляді є парцелярним господарством, яке базується на використанні виключно (чи майже виключно) праці членів сільського домогосподарства та найпростіших знарядь праці. Учені зазначають, що принциповою ознакою цієї форми господарювання є мотивація діяльності на забезпечення продуктами харчування усіх членів домогосподарства. Вони вважають, що при здійсненні діяльності особистого селянського господарства проблема забезпечення продуктами харчування перевалює над економічною ефективністю цієї діяльності [16, с. 84].

З урахуванням наведених вище визначень, положень Закону України «Про особисте селянське господарство» та міркувань інших вчених сформульовано основні ознаки особистих селянських господарств як категорії суб'єктів господарювання:

- діяльність особистих селянських господарств пов'язана з виробництвом і переробкою сільськогосподарської продукції, для чого ці господарства мають у користуванні землю як засіб виробництва. До такої діяльності відносяться й надання послуг у сфері сільського зеленого туризму;

- орієнтація на використання в господарській діяльності переважно власних ресурсів: організація трудового процесу на основі праці членів сім'ї, самофінансування діяльності за повної відсутності чи незначній частці урядових субсидій;

- майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, може бути власністю однієї особи (голови господарства), спільною частковою або спільною сумісною власністю його членів (перебувати у сімейній власності);

- члени особистого селянського господарства мають право самостійного господарювання, управління господарством має сімейний характер;

- діяльність членів особистого селянського господарства в цьому господарстві вважається непрофесійною, їхній робочий час нерегульований, за його затрати не передбачено офіційної оплати;

- особисті селянські господарства не мають статусу юридичної особи. Відповідно діяльність, пов'язана з веденням цих господарств, не відноситься до підприємницької [36], хоча певною мірою здійснювані ними операції є комерційними. Доходи цих господарств не оподатковуються;

- виходячи з непідприємницького статусу, діяльність особистих селянських господарств чітко не регламентована [25, с. 78]. Ці господарства не ведуть (чи не зобов'язані) вести внутрішній облік, тому їх можна розглядати як складову неформальної економіки [16, с. 82]. Водночас вони підлягають обліку, який здійснюють органи місцевого самоврядування за місцем розташування земельної ділянки [36].

Слід зазначити, що особисті селянські господарства є найменшими за розмірами і найчисельнішою за кількістю категорією сільськогосподарських виробників. Зокрема, за даними Державної служби статистики України, на початку 2022 року в Україні налічувалося 3921,5 тис. таких господарств, у користуванні яких знаходилося 6120,0 тис га угідь, у тому числі пов'язаних з сільськогосподарським виробництвом – 5279,5 тис. га [29]. З розрахунку на одне господарство припадало в середньому 1,35 га угідь, призначених для

сільськогосподарського виробництва. Малі розміри визначають слабкість ресурсного потенціалу особистих селянських господарств, що не дає їм змоги застосовувати інтенсивні технології. Водночас великий сумарний потенціал особистих господарств визначає вагому їхню роль у системі аграрного виробництва країни.

Дослідники звертають увагу й на стійкість форм господарювання сімейного типу, що дає змогу їм виживати в несприятливих умовах, в яких не можуть функціонувати підприємства [20, с. 8]. В умовах економічної стабільності зайнятість в особистих селянських господарствах вважається вторинною (переважно їх члени мають інше основне місце роботи та доходів), натомість у період економічних негараздів зайнятість у них стає основною [25, с. 78].

Роль і місце особистих селянських господарств у системі аграрного виробництва та в суспільстві загалом визначається виконуваними ними функціями. Дослідники пропонують різні підходи до класифікації цих функцій, поділяючи їх на: ендогенні (важливі для сім'ї) та екзогенні (важливі для суспільства) [10, с. 22]; соціальні та економічні [15, с. 125]; виробничу, соціально-демографічну, природоохоронну, рекреаційну, репродуктивну, обслуговуючу (як функції домогосподарств [20, с. 11]); виконувані на мікрорівні (членів господарства), мезорівні (галузі, певної території), макрорівні (національному) [54, с. 38]. Взевши за основу останній підхід, розкриємо зміст основних функцій особистих селянських господарств (рис. 1.1).

Насамперед слід виділити виробничу функцію, пов'язану з виробництвом сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки. Завдяки цій функції відбувається задоволення потреб сім'ї (членів домогосподарства) у продуктах харчування. На рівні галузі чи певної території завдяки цьому процесу відбувається розширення пропозиції агропродовольчої продукції, оскільки далеко не запити щодо її асортименту та споживчих характеристик здатні задовольнити сільськогосподарські підприємства. Виробництво особистими селянськими господарствами агропродовольчої продукції для внутрі-

шнього споживання та для реалізації суттєво зміцнює продовольчу безпеку країни й окремих регіонів.

Рис. 1.1. Зміст основних функцій особистих селянських господарств*

* Узагальнення із використанням джерел [10, с. 22; 15, с. 125; 54, с. 38]

Реалізація частини виробленої продукції є певним джерелом доходів домогосподарства. У більшості сімей це відносно невелика частка грошових доходів, але в окремих – доволі вагома, яка формує впевненість у завтрашньому дні. Результатом комерційної діяльності особистих селянських господарств на макрорівні є підвищення рівня життя сільського населення, формування стабільності в суспільстві під час криз, у тому числі в умовах воєнного стану. Пропонуючи послуги у сфері сільського зеленого туризму, ці господарства задовольняють рекреаційні потреби міського населення.

Реалізація соціальної функції особистих селянських господарств спрямована насамперед на забезпечення сільського розвитку. Вона проявляється

у запобіганні депопуляції сільського населення, а відтак – збереженні сільської поселенської мережі, культури і традицій народу. Реалізація цієї функції тісно пов'язана з формуванням сільського підприємництва, однією з соціальних баз для розвитку якого є особисті селянські господарства.

Слід відзначити й природоохоронну функцію особистих селянських господарств. Формами її реалізації є підтримка екологічної рівноваги на сільських територіях, охорона природних ландшафтів тощо [20, с. 11]. Річ у тім, що, на відміну від великих сільськогосподарських підприємств, особисті селянські господарства не застосовують інтенсивні технології з використанням важкої техніки, великого обсягу агрохімікатів. Також діяльність особистих селянських господарств дає змогу залучити в оборот невеликі за розмірами, важкодоступні для габаритної техніки підприємств ділянки землі.

Як зазначали, в Україні на початку 2022 року налічувалося 3,9 млн особистих селянських господарств. Така велика їх сукупність не може бути однорідною. Для глибшого розуміння особливостей цих господарств і виконуваних ними функцій наведемо їх класифікацію за низкою важливих ознак (табл. 1.1).

Найважливішою ознакою класифікації особистих селянських господарств вважаємо їх поділ за основною метою діяльності. Така може полягати у: виробництві агропродовольчої продукції переважно для власних потреб; отриманні грошових доходів від реалізації частини виробленої продукції, надання послуг, зокрема у сфері сільського зеленого туризму; використання господарства насамперед як місця для відпочинку членів сім'ї.

Виходячи з того, яка частка виробленої агропродовольчої продукції використовується для внутрішнього споживання, а яка – для продажу, у сукупності особистих селянських господарств можуть бути виділені суб'єкти з натуральним характером виробництва та з різним рівнем його товарності. Орієнтуючись на виробництво продукції для продажу, господарства можуть здійснювати й переробку виробленої сільськогосподарської сировини, організовувати тривале зберігання продукції.

**Класифікація особистих селянських господарств
за основними ознаками***

Ознака класифікації	Види господарств
За основною метою діяльності	1. Самозабезпечення сільськогосподарською продукцією та продуктами її переробки 2. Отримання доходу від реалізації продукції та надання послуг 3. Відпочинок, рекреація членів господарства
За рівнем товарності	1. Натуральні (нетоварні) 2. Низькотоварні 3. З середнім рівнем товарності 4. Високотоварні
За основним напрямом діяльності	1. Виробництво сільськогосподарської продукції 2. Переробка сільськогосподарської сировини 3. Надання послуг (зокрема у сфері сільського туризму)
За місцем розташування	1. Сільські 2. Селищні 3. Міські
За розмірами	1. Малі 2. Середні 3. Великі
За статусом власників	1. Особисте селянське господарство – основна сфера зайнятості 2. Зайняті в інших галузях і сферах економіки 3. Пенсіонери

* Узагальнення із використанням джерел [10, с. 28; 22, с. 28; 54, с. 31]

Доволі важливим є розподіл особистих селянських господарств за їхніми розмірами. Він визначає перспективи розвитку цих господарств. На практиці можуть бути застосовані різні показники для визначення розмірів господарств. Зважаючи на відсутність офіційного обліку доходів, зручним є їхній розподіл за обсягом використовуваних ресурсів (трудових, земельних, поголів'я тварин). Такий підхід, зокрема, застосовує Державна служба статистики України, здійснюючи обстеження домогосподарств у сільській місцевості.

Наприклад, вона виділяє наступні групи господарств за площею використуваної землі: 0,5 га і менше; 0,51 – 1,00 га; 1,01 га і більше. Очевидно, простежується зв'язок між обсягом задіяних у особистому селянському господарстві ресурсів та рівнем комерціалізації його діяльності.

Зважаючи на значимість особистих селянських господарств в економіці країни загалом і вітчизняної системи аграрного виробництва зокрема, важливість виконуваних ними функцій, їхню стійкість у несприятливих умовах функціонування, ці господарства залишатимуться в перспективі важливим елементом сільського господарства і чинником соціально-економічного розвитку сільських територій.

1.2. Організація виробничої та комерційної діяльності особистих селянських господарств

У Законі України «Про особисте селянське господарство» таке господарство визначено як господарська діяльність. Там же (стаття 1) зазначено, що реалізується ця діяльність через процес виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізацію її частини (надлишків) та надання послуг. Таким чином, основною формою функціонування особистих селянських господарств є здійснюваний ним процес виробництва, а важливою складовою функціонування принаймні частини їх є комерційна діяльність, пов'язана з реалізацією певної (більшої чи меншої) частки виробленої ними продукції.

Процес сільськогосподарського виробництва пов'язаний з використанням ресурсів – земельних, матеріальних (основних і оборотних засобів), трудових (праці), фінансових. Від якісних характеристик цих ресурсів та оптимального їх поєднання залежить результат функціонування кожного суб'єкта господарювання. Способи організації використання окремих видів ресурсів особистими селянськими господарствами відрізняються від тих, що застосо-

вуються для організації ресурсного забезпечення сільськогосподарських підприємств.

Основним засобом виробництва, матеріальною основою існування особистих селянських господарств є надана їм у користування земля. У статті 5 Закону України «Про особисте селянське господарство» [36] зазначено, що для ведення особистого селянського господарства використовуються земельні ділянки площею не більше 2,0 гектара. Ці ділянки передано фізичним особам (членам господарства) у власність або оренду. Якщо в сільськогосподарських підприємствах оренда землі є основним способом організації її використання, то стосовно особистих селянських господарств оренда угідь не є поширеним явищем. За даними Державної служби статистики України, станом на 1 січня 2022 року особисті селянські господарства в Україні мали в користування для ведення особистого господарства та товарного сільськогосподарського виробництва 5279,5 тис. га землі, з них взятих в оренду – 367,0 тис. га [29], або 7,0 %.

Також передбачено що розмір земельної ділянки особистого селянського господарства може бути збільшений у разі отримання на місцевості земельної частки (паю) та її спадкування членами господарства [36]. За рахунок приєднання земельних паїв в Україні у 2021 році налічувалося 1,4 % від загальної кількості, тобто понад 50 тис. особистих селянських господарств з площею землекористування понад 10 га. Очевидно, такий розмір землекористування передбачає створення товарного господарства, зорієнтованого на отримання доходу від реалізації виробленої сільськогосподарської продукції.

Закріплені за особистим селянським господарством земельні ділянки можуть бути власністю однієї особи, спільною сумісною власністю подружжя та спільною частковою власністю членів господарства. У разі виходу з господарства кожен його член має право на виділення йому земельної ділянки на місцевості. Статтею 7 Закону України «Про особисте селянське господарство» передбачено, що його члени зобов'язані дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля, використовувати землю за цільовим при-

значенням, підвищувати родючість ґрунтів, надавати місцевим радам дані щодо обліку земель тощо.

Земельні ділянки є частиною майна, яке використовується для ведення особистого селянського господарства. Крім них до такого майна відносяться господарські будівні та споруди, а також жилі будинки. Таким майном також є сільськогосподарська техніка, транспортні засоби, інвентар і обладнання, тварини (сільськогосподарські і свійські), птиця, бджолосім'ї, багаторічні насадження. До майна особистого селянського господарства відноситься й вироблена в ньому сільськогосподарська продукція та продукти її переробки. Усе це майно може бути власністю однієї особи, спільною частковою чи спільною сумісною власністю членів господарства [36, стаття 6].

Визначальним чинником організації сільськогосподарського виробництва є технічне його забезпечення. Загалом технічне забезпечення особистих селянських господарств для проведення польових робіт оцінюється як доволі слабе [10, с. 82; 18, с. 86]. За даними Державної служби статистики України, у 2021 році лише кожне п'яте сільське домогосподарство України мало техніку, необхідну для господарської діяльності. При цьому трактор мали лише 19,1 % таких домогосподарств, вантажний автомобіль – 2,5 % [28]. У зв'язку з цим в особистих селянських господарствах висока порівняно з сільськогосподарськими підприємствами частка ручної праці (кожне десяте сільське домогосподарство обробляє землі тільки вручну). Їм доводиться орендувати техніку, що негативно позначається на термінах виконання робіт. Не в останню чергу через незадовільне технічне забезпечення частина ріллі в сільських домогосподарствах залишається незасіяною, у 2021 році відповідний показник становив 8,2 % [28].

Слабке технічне забезпечення, переважання ручної праці визначає відсталість, низьку ефективність і конкурентоспроможність особистих селянських господарств [22, с. 28; 54, с. 147]. Та окремі дослідники вважають, що певною мірою ця проблема пом'якшується за рахунок високої мотивації до праці [23, с. 12], чіткої матеріальної відповідальності за використання засобів

праці [3, с. 23]. Слід зазначити, що використання праці в особистих селянських господарствах відзначається певною специфікою.

Основні роботи в особистих селянських господарствах виконуються членами господарства. Однак не виключається й залучення найманих працівників для виконання разових та сезонних робіт. У 2020 році в Україні частка сільських домогосподарств, які залучали найманих працівників, становила 16,6 %. У їх складі була невелика частка домогосподарств (4,4% або 0,7% від загальної кількості сільських домогосподарств), які залучали найманих працівників постійно [28]. Залучення найманої робочої сили можна вважати ознакою комерціалізації особистих селянських господарств.

Робота в особистому селянському господарстві нечасто вважається основним місцем зайнятості для його членів таких господарств. Згідно з чинним законодавством, члени особистого селянського господарства, для якого робота в ньому є основною, належать до самозайнятого населення. Вони можуть за бажанням на добровільних засадах брати участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні [36]. Однак у питанні сплати членами особистого селянського господарства єдиного соціального внеску в рамках реалізації процесу загальнообов'язкового державного страхування відсутня категоричність [10, с. 37]. Ця обставина свідчить про невідповідність певних соціальних умов розвитку особистих селянських господарств, що негативно позначається й на перспективах їх комерціалізації.

Особливістю організації особистих селянських господарств є відсутність надійних джерел їх фінансування. Будь-яке сільськогосподарське виробництво потребує певних коштів. Загальновідомою є висока залежність сільськогосподарських підприємств від кредитів фінансових установ. Однак особистим селянським господарствам доводиться розраховувати здебільшого на власні фінансові ресурси. Ринок фінансових послуг не пропонує особистим селянським господарствам такий спектр позик, який забезпечив би їхній стабільний розвиток [10, с. 37]. Таке кредитування може здійснюватися у формі споживчих позик, які надають банки населенню на придбання товарів

довготермінового користування, наприклад, техніки. Однак така практика стосовно задоволення фінансових потреб особистих селянських господарств не є системною.

Не набула поширення й державна фінансова підтримка особистих селянських господарств. Така на державному чи регіональному рівні носила в попередні роки фрагментарний характер, а долучитися до відповідних програм мала змогу чи бажання доволі невелика кількість сільських домогосподарств. Отже, існуюча фінансово-кредитна і бюджетна політика в Україні не сприяє комерціалізації особистих селянських господарств.

Розміщення виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення різняться. Якщо сільськогосподарські підприємства більшою мірою спеціалізуються на виробництві зерна, продукції технічних культур (зокрема олійних, цукрових буряків), то особисті селянські господарства виробляють переважну більшість картоплі, овочів, молока, окремих видів м'яса [3, с. 24]. Зокрема, у 2022 році на господарства населення в Україні припадало 97,9 % виробництва картоплі, 94,1 % – овочів, 82,3 % – плодів і ягід, 66,0 % – молока, 51,5 % – яєць, 69,9 % – яловичини і телятини в забійній масі [47, с. 66, 126; 50, с. 17]. За такого розміщення виробництва особисті селянські господарства не вступають у пряму конкуренцію з сільськогосподарськими підприємствами на ринках сільськогосподарської продукції, займають на них окрему нішу.

Ринкова (економічна) конкуренція відбувається між продавцями певного виду товару, які пропонують його на одному й тому ж сегменті ринку. Реалізація частини виробленої особистими селянськими господарствами продукції є важливим елементом їхньої господарської діяльності. Зокрема, у 2021 році домогосподарства України, що знаходяться у сільській місцевості, реалізували 52,8% виробленого ними зерна, 2,0% картоплі, 4,0% огірків, 8,5% помідорів, 3,8% капусти, 18,8% плодів, 27,3% ягід, 48,6% молока, 6,0% яєць, 40,4% меду [27].

Рівень товарності виробництва сільськогосподарської продукції за окремими групами особистих селянських господарств помітно різниться. Значна частка сільських домогосподарств (до 40 % від загальної кількості) ведуть натуральне господарство, виробляючи агропродовольчу продукцію виключно для власного споживання. Третина домогосподарств реалізують незначний обсяг виробленої продукції. Близько чверті особистих селянських господарств можуть бути віднесені до категорії більшою чи меншою мірою комерціалізованих, оскільки вони отримують доволі значні доходи від реалізації своєї продукції [5, с. 84].

Комерціалізація – це процес перетворення чого-небудь у джерело доходу, в предмет купівлі-продажу. Комерціалізація особистих селянських господарств – це процес отримання доходу від реалізації виробленої ними агропродовольчої продукції. Хоча особисті селянські господарства офіційно не відносяться до підприємницьких структур, комерціалізація їхньої діяльності вважається одним із важливих напрямів розвитку системи аграрного виробництва України.

Можливості комерціалізації особистих селянських господарств витікають з положень Закону України «Про особисте селянське господарство». У ньому, зокрема, зазначено, що члени цих господарств мають право вільно розпоряджатися виробленою в цих господарствах продукцією і продуктами її переробки. Відповідно, вони мають право реалізовувати частину (надлишки) виробленої продукції – на ринках, переробним підприємствам, заготівельним організаціям, іншим фізичним і юридичним особам. Для фінансового забезпечення процесу комерціалізації члени особистих селянських господарств мають право відкривати рахунки в банківських установах, отримувати кредити, бути членами кредитної спілки й користуватися її послугами. Хоча, як зазначали, практично реалізація цих прав не набула поширення. Комерціалізація може стосуватися реалізації не тільки виробленої продукції, а й послуг, для надання яких використовується майно особистого селянського господарства. З метою координації своєї комерційної діяльності члени особистих се-

лянських господарств мають право об'єднуватися на добровільних засадах у асоціації, виробничі товариства. Вони мають право й на проведення зовнішньоекономічної діяльності [36].

Однією з проблем, що ускладнює підвищення рівня комерціалізації особистих селянських господарств, є брак необхідних знань, низький рівень інформаційного забезпечення особистих селянських господарств щодо ситуації з цінами на ринках [14, с. 55]. Для вирішення цієї проблеми члени господарств мають право отримувати дорадчі послуги [36].

Функціонування особистого селянського господарства здійснюється в певних умовах, від яких залежать результати його діяльності, тенденції розвитку. Від цих умов залежить бажання та здатність особистих селянських господарств нарощувати виробництво агропродовольчої продукції, орієнтуватися на шлях розвитку, пов'язаний з комерціалізацією.

Умови функціонування особистих селянських господарств можна поділити на внутрішні і зовнішні [16, с. 81]. Внутрішні умови формуються на основі матеріальних і духовних чинників. Вони пов'язані з наявними у сільському домогосподарстві ресурсами, джерелами доходів тощо. Внутрішні умови формують потреби селянських сімей, які можуть бути задоволені за рахунок ведення особистого господарства.

Зовнішні умови формуються за межами господарства. До них, зокрема, відноситься: сформована в країні аграрна політика та особливості її реалізації в конкретному регіоні; цінова кон'юнктура на агропродовольчих ринках; природно-кліматичні умови в регіоні, які визначають можливість здійснення сільськогосподарського виробництва; стан ринку праці, який визначає перспективи працевлаштування в інших галузях економіки та ін. Сукупна дія внутрішніх і зовнішніх умов визначають економічну поведінку конкретного особистого селянського господарства.

Забезпечення такої організації діяльності особистих селянських господарств, яка відповідала би як суспільним інтересам, так і потребам окремих сільських домогосподарств, передбачає формування певного організаційно-

економічного механізму. Сутність такого механізму можна передати наступним визначенням: зазначений механізм є комплексною системою, елементи якої містять сукупність організаційних і економічних важелів, що впливають на економічні та організаційні параметри системи управління відповідним суб'єктом господарювання [12]. Якщо розглядати організаційно-економічний механізм комерціалізації особистих селянських господарств, то організаційну його складову формують зв'язки між особистими селянськими господарствами та суб'єктами, з якими ці господарства контактують у процесі організації комерційної діяльності. Економічна частина механізму включає ресурсне забезпечення, методи, інструменти, засоби, впливу на економічні інтереси учасників комерційних відносин (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Організаційно-економічний механізм комерціалізації особистих селянських господарств

Формування організаційно-економічного механізму комерціалізації особистих селянських господарств відбувається на різних рівнях: окремого господарства, певної території (зокрема сільської громади), регіону (області), національному. На кожному з цих рівнів розробляються й застосовуються властиві для нього методи та інструменти.

Для того, щоб організаційно-економічний механізм був дієвим, потрібно чітко сформулювати цілі (відповідно для окремого господарства, для території, регіону тощо). Бажаними є конкретні параметри, яких планується досягти у процесі комерціалізації особистих селянських господарств. Механізм повинен бути реалістичним з точки зору залучення ресурсів для досягнення поставлених цілей. Окремі його елементи повинні враховувати потенційну зміну умов комерційної діяльності особистих селянських господарств.

1.3. Методика дослідження комерційної діяльності особистих селянських господарств

Діяльність особистих селянських господарств є сукупністю певних економічних процесів, пов'язаних з функціонуванням цих господарств, і дослідження їхньої діяльності повинно відбуватися за певною методикою. Під методикою дослідження прийнято розуміти сукупність певних методів, способів, прийомів, підходів, які застосовуються у процесі вивчення конкретного явища чи процесу. Вдалий підбір складових методики (методів, прийомів, способів тощо) повинен забезпечити достатню глибину дослідження та об'єктивність отриманих висновків.

Методика кожного дослідження відзначається певною оригінальністю. Це пов'язано з особливостями об'єкта і предмета дослідження, поставленими завданнями, наявністю інформації, що її потрібно буде вивчати, намірами щодо використання результатів дослідження тощо.

Об'єктом нашого дослідження є процес комерційної діяльності особистих селянських господарств Львівської області. Відповідні господарства є сукупністю великої кількості економічних одиниць, неоднорідною за складом. Далеко не всі з цих господарств займаються комерційною діяльністю. Предметом дослідження є сукупність аспектів, які стосуються підвищення рівня комерціалізації особистих селянських господарств. Принципове зна-

чення має розгляд процесу комерціалізації особистих селянських господарств у контексті розвитку аграрного виробництва загалом, складовою якого є виробнича діяльність особистих селянських господарств, і соціально-економічного розвитку сільських територій. Це вимагає вивчення не тільки діяльності суто особистих селянських господарств, а й оцінки стану системи аграрного виробництва в області загалом, соціальних проблем сільського населення.

Дослідження повинно відбуватися за певною програмою (планом), що в нашому випадку може бути представлений у формі плану кваліфікаційної роботи. Згідно з цим планом спочатку розглядаємо теоретичні аспекти функціонування особистих селянських господарств, у тому числі здійснення ними комерційної діяльності. Далі проводимо аналіз діяльності особистих селянських господарств Львівської області загалом і комерційної їх діяльності зокрема, умов, які визначають можливості комерціалізації цих господарств. За результатами аналізу, який значною мірою стосується опрацювання статистичних даних, інших фактів, які мають відношення до об'єкта і предмету нашого дослідження, визначаємо заходи, які в умовах Львівської області зможуть забезпечити позитивні зміни в діяльності особистих селянських господарств, пов'язані з їхньою комерціалізацією.

В основі методики дослідження – діалектичний метод пізнання. Цей метод передбачає, що всі явища і процеси розглядаються у їх розвитку, з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків. Особисті селянські господарства в Україні як складова її сільського господарства характеризуються певною траєкторією розвитку. Важливо не тільки встановити цю траєкторію, а й пояснити причини змін у середовищі та результатах діяльності особистих селянських господарств. З'ясувавши суть і природу відповідних змін, можна спрогнозувати їхній розвиток у перспективі з урахуванням процесів, які відбуваються в економіці України загалом (йдеться про соціально-економічну і політичну ситуацію в країні, зміни в доходах населення, процесах на ринку праці тощо) і в сільському господарстві зокрема.

У дослідженні використана сукупність загальнонаукових і спеціальних методів (прийомів) дослідження. Загальнонаукові методи використовуються в різних науках. У їх складі виділимо системний аналіз. Він передбачає вивчення об'єкта дослідження як сукупності елементів, що утворюють систему [44, с. 33]. Кожне особисте селянське господарство як економічна одиниця є певною системою, що об'єднує виробничі ресурси і способи їх використання, здійснювані господарські операції. Економічною системою є й сукупність особистих селянських господарств регіону (області) чи країни, у складі якої можна виділити окремі елементи (групи господарств за певними ознаками, види їх діяльності та ін.). Системний аналіз передбачає оцінку поведінки об'єкта дослідження (у нашому випадку сукупності особистих селянських господарств) з урахуванням процесів у окремих його складових, з вивченням впливу чинників на формування результатів діяльності.

Важливими і широкоживаними загальнонауковими методами дослідження є аналіз і синтез. Аналіз як метод дослідження передбачає мисленне розчленування предмета, що вивчається, на складові. Зокрема, розглядаємо окремо виробництво сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах та її реалізацію. Досліджували виробництво окремих видів агропродовольчої продукції цими господарствами. У сукупності особистих селянських господарств можна виділити окремі їх групи за схильністю до комерціалізації та ін. Синтез як метод дослідження передбачає вивчення об'єкта в його цілісності, у єдиному і взаємному зв'язку його частин [44, с. 32]. Хоча окремі групи особистих селянських господарств, результати виробництва ними окремих видів продукції мають свої особливості, важливо встановити загальні закономірності, які визначають перспективи комерціалізації цих господарств.

Результати комерційної діяльності особистих селянських господарств формуються під впливом багатьох чинників різного рівня важливості. Потрібно зосередитися на вивченні тих чинників, вплив яких є визначальним. Втіленням відповідного підходу є метод абстрагування, що передбачає від-

волікання від другорядного і зосередження на основному. Застосування цього методу відобразилося у виділенні основних чинників, що визначають перспективи комерціалізації особистих селянських господарств.

Широке застосування при виконанні кваліфікаційної роботи знайшов метод порівняння, який також відноситься до загальнонаукових методів. Ми порівнювали основні показники діяльності особистих селянських господарств у часі. Окремі показники за особистими селянськими господарствами Львівської області порівнювали з середніми даними по Україні.

Поряд із загальнонауковими методами в нашому дослідженні використані спеціальні (конкретно-наукові методи). Йдеться про методи, що застосовуються при вивченні економічних процесів і явищ. Зокрема, використаний економіко-статистичний метод, за допомогою якого опрацьовані цифрові дані про результати діяльності особистих селянських господарств. Так, розглядали абсолютні величини для оцінки процесів виробництва і реалізації продукції особистими селянськими господарствами. Іншими елементами економіко-статистичного методу є розрахунок відносних і середніх величин, які відображали окремі характеристики досліджуваних процесів.

Джерелом інформації про діяльність особистих селянських господарств, зокрема комерційну їхню діяльність, слугували дані Державної служби статистики та Головного управління статистики у Львівській області. Потрібно зазначити, що органи статистики подають невеликий обсяг інформації за сукупністю економічних одиниць «особисті селянські господарства». Для відображенні окремих аспектів діяльності цих господарств доводиться використовувати дані щодо діяльності господарств населення та сільських домогосподарств.

У зв'язку з цим наведемо наступне визначення Державної служби статистики України: «Господарства населення – домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції» [47, с. 156]. Також до цієї категорії сільськогосподарських вироб-

ників органи статистики відносять фізичних осіб – підприємців, які здійснюють свою діяльність у галузі сільського господарства. Із цього визначення можна зробити висновок, що господарства населення включають окрім власне особистих селянських господарств і ту частину міських домогосподарств, які здійснюють сільськогосподарське виробництво (наприклад, на дачних ділянках, присадибних ділянках на околицях міст), та фізичних осіб – агропідприємців. Частка міських домогосподарств і офіційно зареєстрованих фізичних осіб-підприємців у виробництві сільськогосподарської продукції Львівської області доволі невелика, що дає змогу використовувати інформацію про них для відображення основних характеристик особистих селянських господарств.

Як уже зазначали, ті домогосподарства сільської місцевості, які отримали земельну ділянку для ведення сільськогосподарського виробництва, розглядаються як особисті селянські господарства. оскільки земля є основним і практично незамінним ресурсом для сільськогосподарського виробництва, діяльність сільських домогосподарств з виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції може ототожнюватися з діяльністю особистих селянських господарств.

Таким чином, обґрунтовані висновки про діяльність особистих селянських господарств можна робити на основі використання інформації про економічну поведінку сільських домогосподарств і господарств населення.

РОЗДІЛ 2

СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КОМЕРЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Ресурсний потенціал особистих селянських господарств та виробництво ними продукції

У Львівській області налічується найбільша серед областей України чисельність сільського населення (961,8 тис. осіб на початку 2022 року). Відповідно в області, за даними Державної служби статистики України, й найбільша кількість особистих селянських господарств. Їх на початку 2022 року налічувалося 277,5 тис. одиниць (табл. 2.1). Чисельність сільського населення в динаміці зменшується, однак кількість особистих селянських господарств залишається відносно стабільною. Очевидно, зменшується кількість членів з розрахунку на одне таке господарство, зростає середній вік зайнятих у особистому господарстві працівників.

Таблиця 2.1

Особисті селянські господарства Львівської області, станом на 1 січня*

Показник	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2022 р. до 2018 р., %
Кількість господарств, тис.	280,4	279,7	278,8	275,0	277,5	99,0
Площа земельних ділянок, тис. га	304,5	318,1	318,4	308,2	312,9	102,8
у т. ч. з цільовим призначенням:						
- для ведення особистого селянського господарства	158,0	159,0	159,0	156,3	158,9	100,6
- для ведення товарного с.-г. виробництва	85,5	99,1	97,7	92,0	96,9	113,3
з них узятих в оренду	1,4	1,3	1,0	1,4	2,6	185,7
Площа угідь для ведення о. с. г. та товарного с.-г. виробництва з розрахунку на одне господарство, га	0,87	0,92	0,92	0,90	0,92	105,7

* За даними джерела [29]

Площа земельних ділянок, закріплених за особистими селянськими господарствами була відносно стабільною. У їх складі виділяють землі для будівництва й обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд, а також ділянки для ведення особистого селянського господарства, для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Дві останні категорії ділянок пов'язані з сільськогосподарським виробництвом.

Ознакою комерціалізації особистих селянських господарств можна вважати частку угідь з цільовим призначенням – для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Упродовж досліджуваного періоду площа таких угідь у особистих селянських господарствах Львівської області зростала, а їх частка у загальній площі земельних ділянок цих господарств на 1 січня 2022 року становила 31,0%. Це значно менше за середній по Україні показник, який на зазначену дату становив 44,7% [29]. Існує практика орендування особистими селянськими господарствами земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Площа таких у Львівській області зростала, але залишалася доволі невеликою: на початку 2022 року вона становила всього 2,7% від площі ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. В Україні цей показник був значно більшим і становив 13,4%. Отже, за показниками землекористування схильність особистих селянських господарств до комерціалізації, принаймні на основі виробництва товарної продукції рослинництва, є помітно нижчою за середню по Україні.

Певною мірою ускладнюють процес комерціалізації особистих селянських господарств Львівської області і відносно невеликі їх розміри землекористування. Так, станом на початок 2022 року з розрахунку на одне таке господарство в області припадало 0,92 га угідь з цільовим призначенням для ведення особистого селянського господарства та для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. У середньому по Україні цей показник становив 1,34 га, тобто був майже в півтора рази більшим. Пояснюється це від-

носно високою густотою сільського населення у Львівській області, тому з розрахунку на одне сільське домогосподарство припадає менше землі.

Іншою особливістю землекористування сільських домогосподарств Львівської області є доволі висока частка необроблюваної (незасіяної) ріллі. Вона за даними обстеження домогосподарств, здійснюваного Державною службою статистики України, становила у Львівській області у 2021 році 25,8% (табл. 2.2). Для порівняння, в середньому по Україні у 2021 році цей показник був значно меншим – 8,2%

Таблиця 2.2

**Структура посівних площ у сільських домогосподарствах
Львівської області, %***

Культури	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Зернові та зернобобові	36,2	34,8	34,4	37,1	37,7
Технічні	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Картопля	28,1	27,3	27,5	27,7	28,0
Овочі відкритого ґрунту та баштанні	4,7	4,4	4,3	4,4	3,9
Кормові	30,9	33,5	33,8	30,8	30,4
Частка ріллі, що не була засіяна під урожай поточного року, %	12,3	12,7	13,7	15,3	25,8

* За даними джерела [28]

Близько третини у структурі посівних площ сільськогосподарських домогосподарств Львівської області займають зернові культури. Зерно вирощують переважно на кормові цілі та певна його кількість йде на продаж. Більше чверті посівів займає картопля. Особисті селянські господарства Львівської області практично не вирощують технічні культури. Натомість відносно високою є частка посівів кормових культур. Вона у 2021 році в сільських домогосподарствах Львівської області становила 30,4%, тоді як в середньому по Україні – всього 11,3%. Отже, особисті селянські господарства Львівщини відносно велику увагу приділяють виробництву продукції тваринництва.

У таблиці 2.3 наведені дані про утримання тварин у сільських домогосподарствах Львівської області. Частка таких домогосподарств зменшується й у 2021 році становила 68,3% від загальної їх кількості. Водночас в середньому по Україні цей показник менший і становив у 2021 році 61,2%. Велику рогату худобу у Львівській області утримує кожне п'яте домогосподарство, свиней – кожне четверте, свійську птицю – дві третини домогосподарств.

Таблиця 2.3

Утримання сільськогосподарських тварин у сільських домогосподарствах Львівської області*

Показник	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Частка домогосподарств, що утримують тварин, %	74,0	72,5	71,2	72,5	68,3
у т. ч.:					
велику рогату худобу	27,1	30,2	26,6	25,9	19,5
корів	26,7	30,2	26,4	23,5	19,3
свиней	30,6	30,7	29,8	27,1	27,7
птицю	73,0	72,1	70,1	71,8	67,5
Кількість тварин з розрахунку на 10 домогосподарств, голів:					
великої рогатої худоби	4,2	4,8	4,4	3,9	3,1
корів	3,1	3,5	3,2	2,9	2,3
свиней	4,8	3,9	4,6	4,4	4,0
птиці (на одне домогосподарство)	15,1	15,2	15,4	14,7	14,5

* За даними джерела [28]

Упродовж останніх років зменшувалася не лише кількість особистих селянських господарств, які займалися виробництвом продукції тваринництва, а й поголів'я тварин у цих господарствах. Особливо високими темпами зменшувалося поголів'я великої рогатої худоби, утримання якої вимагає значних затрат праці та кормів. Простежується й тенденція до скорочення кількості свиней та птиці з розрахунку на 10 домогосподарств.

Важливим елементом ресурсного забезпечення особистих селянських господарств є техніка, яка дає змогу механізувати процес виробництва. У Львівській області частка сільських домогосподарств, які мають хоча б один вид такої техніки, становила у 2021 році 13,3% (табл. 2.4). Рівень забезпеченості сільськогосподарською технікою та вантажними автомобілями був значно нижчий, за середній по Україні. Винятком є лише більша частка домогосподарств, які мають сепаратори для переробки молочної сировини. Це пояснюється порівняно більшою часткою домогосподарств, що утримують корів. Та загалом умови для технічного забезпечення виробництва в особистих селянських господарствах Львівської області гірші за середні по країні, що негативно характеризує перспективи їх комерціалізації.

Таблиця 2.4

Наявність техніки у сільських домогосподарствах, 2021 р.*

Показник	Львівська область	Україна
Частка домогосподарств, що мають техніку, %	13,3	22,6
у т. ч.:		
трактор	2,9	4,3
плуг	8,1	5,7
борону	7,5	4,7
сівалку	1,8	2,6
сепаратор	4,1	2,1
вантажний автомобіль	0,2	0,6

* За даними джерела [28]

Організація господарської діяльності вимагає наявності господарських споруд і приміщень. Інформація про забезпечення сільських домогосподарств цією важливою складовою матеріально-технічної бази для організації сільськогосподарського виробництва наведена в табл. 2.5. Державна служба статистики України подає таку інформацію за 2020 рік, але швидкі зміни в забезпеченні господарськими спорудами неможливі.

Наявність господарських споруд і приміщень у сільських домогосподарствах, 2020 р. *

Призначення споруд і приміщень	Частка домогосподарств, що мають господарські споруди, %		Середня площа споруд, м ²	
	Львівська область	Україна	Львівська область	Україна
Для зберігання урожаю	16,2	56,7	19	14
Для зберігання кормів	7,1	28,4	16	15
Для утримання с.-г. тварин	9,1	41,8	24	21
Для утримання техніки і реманенту	3,0	11,4	15	19
Для комплексного використання	92,0	62,9	44	31
Частка домогосподарств, що не мають споруд і приміщень	0,0	0,8	-	-

* За даними джерела [28]

Практично всі сільські домогосподарства Львівської області мають певні споруди і приміщення, що використовуються в їх господарській діяльності. Здебільшого вони здійснюють комплексне використання господарських споруд, тоді як в Україні більш поширеним є спеціалізоване їх використання. Середня площа споруд з розрахунку на одне домогосподарство Львівської області становила понад 40 м².

Особисті селянські господарства, як правило, одночасно виробляють кілька видів сільськогосподарської продукції, як рослинницької, так і тваринницької. Узагальнюючим результатом цієї їхньої діяльності є обсяг виробництва продукції сільського господарства, обчислений у постійних цінах. Обчислення продукції в постійних цінах дає змогу відстежити зміну її в динаміці. Наведені в табл. 2.6 дані вказують на те, що упродовж останніх років

простежувалася тенденція до збільшення загального обсягу виробництва сільськогосподарської продукції в господарствах населення Львівської області. Сформувався вона за рахунок збільшення обсягів виробництва продукції рослинництва. Натомість обсяг виробництва продукції тваринництва в цих господарствах у 2022 році порівняно з 2018 роком зменшився на 22,7%.

Таблиця 2.6

Динаміка виробництва продукції сільського господарства (в постійних цінах 2016 р.) у господарствах населення Львівської області*

Показник	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2022 р. до 2018 р., %, +/- п.
Обсяг виробництва продукції сільського господарства, млн. грн	11715,7	11941,1	12135,2	12171,4	12068,5	103,0
у т. ч. продукції рослинництва	7116,9	7487,3	7822,6	8161,6	8513,2	119,6
продукції тваринництва	4598,8	4453,8	4312,6	4009,8	3555,3	77,3
Частка господарств населення в загальному обсязі виробництва у Львівській області, %:						
продукції сільського господарства	51,3	51,9	50,5	47,1	45,2	- 6,1 п.
у т. ч. продукції рослинництва	45,8	46,9	46,2	44,0	43,4	- 2,4 п.
продукції тваринництва	63,0	63,3	61,0	55,0	50,1	- 12,9 п.

* За даними джерела [40]

Господарства населення Львівської області дедалі більше зосереджуються на виробництві продукції рослинництва. Якщо у 2018 на продукцію тваринництва припадало 39,3% загального обсягу виробленої ними продукції, то у 2022 році цей показник зменшився до 29,5%. Зменшується й роль господарств населення в загальному обсязі виробленої в області сільськогосподарської продукції. Якщо у 2018 році на них припадало більше половини від загального обсягу виробництва продукції сільського господарства в постійних цінах, то в подальшому основними виробниками стали сільськогоспо-

дарські підприємства. Такі тенденції є характерними для сільського господарства в Україні загалом.

Важливо простежити, як змінилося виробництво сільськогосподарської продукції в господарствах населення під час війни. У 2022 році порівняно з попереднім обсяг виробництва продукції рослинництва в господарствах населення Львівської області збільшився на 4,3%. Натомість тваринницької – зменшився на 11,3%. Всього ж виробництво сільськогосподарської продукції в цих господарствах зменшилося на 0,8%. Інакша ситуація спостерігалася в сільськогосподарських підприємствах Львівської області. Незважаючи на проблеми воєнного стану, обсяг виробництва продукції сільського господарства в них збільшився на 7,2%, у тому числі продукції рослинництва – на 7,0%, продукції тваринництва – на 7,8%. Отже, здатність особистих селянських господарств демонструвати стійкість у складних обставинах не проявилася.

У табл. 2.7 наведені дані про обсяги виробництва основних видів сільськогосподарської продукції в господарствах населення та місце цих господарств у системі аграрного виробництва Львівської області. У області в господарствах населення майже повністю або в переважній більшості сконцентровано виробництво картоплі, овочів, молока, плодів і ягід, яєць, меду. Очевидно, сільськогосподарські підприємства, які не приділяють достатньої уваги виробництву цих видів продукції, не здатні задовольнити на них попит населення. Тому саме у відповідних галузях перспективи комерціалізації особистих селянських господарств особливо помітні.

На господарства населення припадає близько третини виробленого в області зерна. Основну його частину ці господарства використовують для годівлі худоби, хоча деяка частина продукції поступає в реалізацію. Господарства населення виробляють близько третини продукції вирощування тварин (м'яса). Зокрема, вони виробляли в останні роки понад 90% м'яса великої рогатої худоби, близько 30% свинини. Основна частка виробленого м'яса птиці припадає на підприємства.

**Динаміка обсягів виробництва основних видів продукції
у господарствах населення Львівської області***

Показник	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2022 р. до 2018 р., %, +/- п.
Зерно						
Обсяг виробництва, тис. т	415,6	439,7	418,3	466,4	478,1	115,0
Частка у загальному обсязі виробництва в області, %	28,9	26,8	26,0	25,5	25,1	- 3,8 п.
Картопля						
Обсяг виробництва, тис. т	1647,5	1522,9	1552,0	1602,4	1715,1	104,1
Частка у загальному обсязі виробництва в області, %	97,0	96,8	96,9	95,3	93,7	- 3,3 п.
Овочі						
Обсяг виробництва, тис. т	487,0	679,3	771,7	800,3	811,8	169,8
Частка у загальному обсязі виробництва в області, %	95,0	95,8	95,7	96,5	95,7	- 0,7 п.
Плоди та ягоди						
Обсяг виробництва, тис. т	116,8	100,9	114,1	113,4	116,8	100,0
Частка у загальному обсязі виробництва в області, %	84,9	82,3	81,2	86,6	82,0	- 2,9 п.
Молоко						
Обсяг виробництва, тис. т	477,8	451,3	430,3	396,1	356,8	74,7
Частка у загальному обсязі виробництва в області, %	94,3	93,8	93,5	93,1	92,1	- 2,2 п.
Вирощування сільськогосподарських тварин, у живій вазі						
Обсяг виробництва, тис. т	79,2	77,3	75,0	68,7	57,0	72,0
Частка у загальному обсязі виробництва в області, %	41,1	41,4	38,7	35,6	27,3	- 13,8 п.
Яйця						
Обсяг виробництва, млн шт.	504,8	527,0	532,0	536,9	533,7	105,7
Частка у загальному обсязі виробництва в області, %	89,9	90,7	91,9	89,7	88,7	- 1,2 п.
Мед						
Обсяг виробництва, т	1002	1007	1005	1018	1024	102,2
Частка у загальному обсязі виробництва в області, %	99,3	99,2	99,2	99,3	99,3	0,0 п.

* За даними статистичних збірників «Сільське господарство Львівської області» за відповідні роки та Державної служби статистики України

Важливим індикатором ефективності виробництва сільськогосподарської продукції є урожайність культур і продуктивність тварин. Результати порівняння відповідних показників за господарствами населення і сільськогосподарськими підприємствами Львівської області наведені на рис. 2.1.

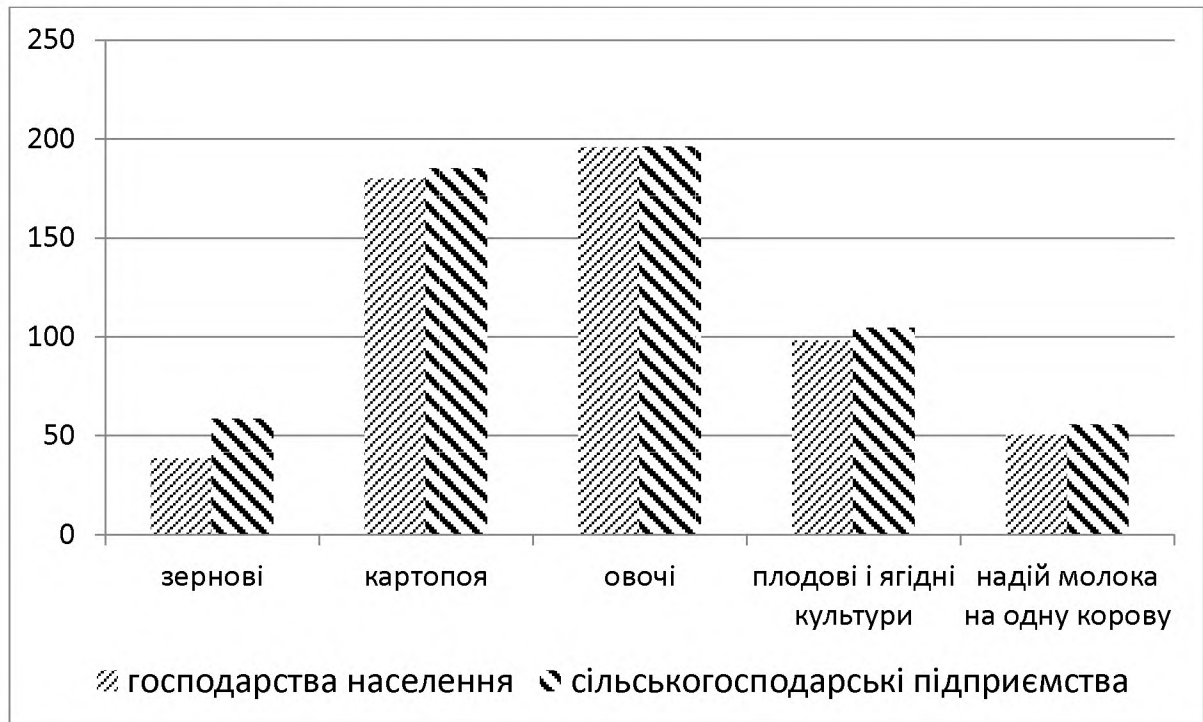

Рис. 2.1. Урожайність культур та продуктивність тварин у основних категоріях сільськогосподарських виробників Львівської області, 2022 р., ц / га (голову)*

* сформовано за даними [45; 50]

За основними показниками технологічної ефективності виробництва аграрної продукції господарства населення Львівської області поступаються сільськогосподарським підприємствам. Однак це відставання не є дуже значним. Найпомітнішим воно є стосовно урожайності зернових культур, на виробництві продукції яких спеціалізуються сільськогосподарські підприємства.

Встановлено, що упродовж останніх років простежувалася тенденція до зростання урожайності більшості культур у господарствах населення Львівської області, підвищувалася в них продуктивність корів. Отже, господарства

населення впроваджували певні технологічні інновації, які позитивно позначалися на виробництві ними сільськогосподарської продукції.

2.2. Параметри комерційної діяльності особистих селянських господарств

Комерційна діяльність суб'єктів господарювання, у тому числі особистих селянських господарств, пов'язана з їхніми операціями на ринках товарів і послуг. Вона стосується продажу агропродовольчої продукції (насамперед власного виробництва) та придбання необхідних для забезпечення виробничого процесу товарів. При цьому ставиться за мету досягнення певних економічних інтересів, зокрема отримання грошових надходжень для покриття потреб членів особистого селянського господарства (сільського домогосподарства).

Виходячи з цього, проаналізуємо роль комерційної діяльності особистих селянських господарств у формуванні доходів і витрат сільських домогосподарств Львівської області (табл. 2.8). Відповідна інформація представлена Державною службою статистики України за результатами обстеження домогосподарств. Відповідне обстеження є вибірковим, перелік обстежуваних господарств періодично змінюють. Тому спостерігаються значні коливання показників у окремі роки. Та це не заважає встановити основні тенденції і залежності щодо ролі особистих селянських господарств у формуванні доходів сільського населення.

Офіційні дані свідчать, що вираженого зростання доходів від продажу сільськогосподарської продукції сільськими домогосподарствами Львівської області протягом останніх років не спостерігалось. У 2021 році частка цих доходів становила всього 2,8% від усіх грошових доходів відповідних домогосподарств. Для порівняння, в середньому на одне сільськогосподарське домогосподарство в Україні обсяг відповідних доходів у 2021 році був у 2,3

раза більшим, а їхня частка в загальних грошових доходах цих домогосподарств сягала 8,9%. Це ще раз підтверджує висновок про порівняно низьку комерційну активність особистих селянських господарств Львівської області. Приклад інших областей України свідчить, що є значні резерви для активізації комерційної діяльності особистих селянських господарств Львівщини.

Таблиця 2.8

Доходи і витрати домогосподарств сільської місцевості у Львівській області, пов'язані з сільськогосподарським виробництвом (у середньому на місяць з розрахунку на одне домогосподарство) *

Показник	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції, грн	379,59	548,38	488,56	544,42	464,54
у % до всіх грошових доходів домогосподарств	4,7	5,2	3,7	4,4	2,8
Грошові витрати на особисте підсобне господарство, грн	248,42	298,39	287,15	327,14	353,17
у % до загальних грошових витрат домогосподарств	4,0	4,2	3,4	3,7	3,3
Вартість спожитої продукції, отриманої від особистого господарства, грн	939,76	1213,53	1185,59	1244,51	1006,11
у % до загальних доходів домогосподарств	9,8	9,8	8,1	9,0	5,6

* За даними статистичних збірників «Витрати і ресурси домогосподарств України» за відповідні роки.

Сільські домогосподарства здійснюють певні грошові витрати, пов'язані з діяльністю свого особистого господарства, купують необхідні для цього промислові товари, оплачують послуги, найм робочої сили. У Львівській області частка цих витрат становила в останні роки 3-4% від загального обсягу грошових витрат сільських домогосподарств. Йдеться про суму в 4-4,5 тис. грн за рік з розрахунку на одне домогосподарство. У середньому по Україні за даними Державної служби статистики України відповідні показники є нижчими. Можна зробити висновок, що домогосподарства сільської місцевості Львівської області, затрачаючи кошти на ведення свого особисто-

го господарства, звертають увагу не стільки на можливість одержання грошових доходів, скільки на необхідність самозабезпечення продуктами харчування. Так, у 2021 році частка спожитих продуктів харчування, вироблених в особистих господарствах цих домогосподарств становила: м'яса і м'ясопродуктів (у перерахунку на м'ясо) – 12,4%, молока і сиру (в перерахунку на молоко) – 18,1%, яєць – 72,8%, фруктів, ягід, горіхів, винограду – 30,0%, картоплі – 96,0%, овочів – 57,4% [8].

У табл. 2.9 наведені дані про обсяги реалізації основних видів агропродовольчої продукції господарствами населення Львівської області. Важливою характеристикою організації комерційної діяльності цих господарств є частка обсягу реалізованої продукції в загальному обсязі її виробництва.

Протягом останніх років спостерігалися високі темпи скорочення обсягів реалізації господарствами населення Львівської області м'ясної та молочної продукції. Обсяг продажу ними м'яса у 2021 році порівняно з 2017 роком зменшився майже у 5 разів, молока – удвічі. Негативні наслідки такого падіння особливо відчутні в молочній галузі, адже, як зазначали, на господарства області припадає понад 90% виробництва сировинного молока. Щодо інших основних видів агропродовольчої продукції, ситуація значно краща. Протягом останніх років простежується тенденція до збільшення обсягів продажу господарствами населення області яєць свійської птиці, картоплі, плодів і ягід. Доволі високими темпами зростали продажі овочів.

Відношення обсягу проданої продукції до обсягу її виробництва у відповідному періоді відображає рівень товарності виробництва сільськогосподарської продукції. Як відносно високий можна охарактеризувати рівень товарності виробництва господарствами населення Львівської області овочів: у 2021 році вони продали чверть вирощеної продукції, що приблизно відповідає середньому по Україні показнику. Також ці господарства продали у 2021 році близько чверті вирощених плодів і ягід, однак у середньому по країні рівень товарності їх виробництва був значно вищий – 37,9%. Рівень товарності виробництва яєць господарствами населення Львівської області становив

у 2021 році 8,7%, тоді як у середньому по Україні – 18,0%, виробництва картоплі – 7,6% (по Україні – 15,4%).

Таблиця 2.9

Реалізація основних видів агропродовольчої продукції господарствами населення Львівської області*

Показник	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2021 р. до 2017 р., %, +/- п.
М'ясо (включаючи м'ясні продукти в перерахунку на м'ясо)						
Обсяг реалізації, тис. т	27,9	14,8	10,8	6,4	5,9	21,1
до обсягу виробництва, %	49,7	27,3	20,2	12,2	11,8	- 37,9 п.
Молоко (включаючи молочні продукти в перерахунку на молоко)						
Обсяг реалізації, тис. т	122,3	83,0	65,9	45,5	60,2	49,1
до обсягу виробництва, %	24,5	17,4	14,6	10,6	15,2	- 9,3 п.
Яйця						
Обсяг реалізації, млн шт.	40,4	41,1	45,9	46,3	46,8	115,8
до обсягу виробництва, %	8,1	8,1	8,7	8,7	8,7	+ 0,6 п.
Картопля						
Обсяг реалізації, тис. т	101,3	103,1	98,4	96,6	121,4	119,8
до обсягу виробництва, %	9,9	6,3	6,5	6,2	7,6	- 2,3 п.
Овочі і баштанні						
Обсяг реалізації, тис. т	126,4	108,1	150,8	170,0	199,9	158,1
до обсягу виробництва, %	26,3	22,2	22,2	22,0	25,0	- 1,3 п.
Плоди, ягоди та виноград						
Обсяг реалізації, тис. т	23,9	29,0	24,1	27,4	27,2	113,8
до обсягу виробництва, %	24,8	24,8	23,9	24,0	24,0	- 0,8 п.

* Розраховано за даними статистичних збірників «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» за відповідні роки.

Через різке зменшення обсягів продажу продукції рівень товарності виробництва м'яса в господарствах населення Львівської області знизився у 2021 році до 11,8% (по Україні він становив 14,1%), молока – до 15,2% (по Україні – 48,2%). Отже, хоча у Львівській області особисті селянські госпо-

дарства приділяли більшу увагу виробництву продукції тваринництва, ніж в інших регіонах країни, відповідну продукцію сільське населення використовувало переважно для власного споживання. Відсутність інтересу до її продажу вказує на відсутність стимулів до розвитку тваринництва в цих господарствах загалом.

Проаналізуємо динаміку цін реалізації основних видів сільськогосподарської продукції господарствами населення Львівської області. Відповідна інформація наведена в таблиці 2.10. Вона свідчить, що в окремих галузях сільськогосподарського виробництва ситуація помітно різнилася.

Таблиця 2.10

**Динаміка цін реалізації сільськогосподарської продукції
господарствами населення Львівської області, грн/ц***

Показник	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2021 р. до 2018 р., %,
Пшениця	396,9	402,2	405,7	573,4	144,5
Картопля	396,4	1064,0	936,4	561,6	141,7
Овочі	811,1	1198,9	1593,6	1260,7	155,4
Плоди і ягоди	404,5	1348,2	1371,4	421,5	104,2
Велика рогата худоба, жива вага	4410,6	3956,8	4212,6	4608,4	104,5
Свині, жива вага	8589,4	5352,0	8032,8	9077,4	105,7
Птиця, жива вага	7000,0	5647,1	6010,1	8631,8	123,3
Молоко	915,0	1155,9	1292,6	1435,4	156,9
Яйця, за тис. штук	2455,1	2326,8	2560,2	3173,3	129,3

* За даними джерела [41]

Протягом 2018-2021 років доволі високими темпами зростали ціни, за якими господарства населення Львівської області продавали пшеницю, картоплю, овочі, молоко. Помірними темпами зростали ціни реалізації продукції птахівництва, загалом невисоким був приріст цін продажу великої рогатої худоби та свиней.

Характерною особливістю є помітні коливання цін на більшість основних видів сільськогосподарської продукції в окремі роки. Це вказує на недоліки в організації продажу продукції господарствами населення, внаслідок чого результати продажу чутливо реагують на коливання ринкової кон'юнктури.

Варто зазначити, що за окремими видами продукції тваринництва ціни їх реалізації господарствами населення Львівської області були значно вищі за середні по Україні. Зокрема, у 2021 році середня ціна реалізації господарствами населення області свиней становила 9077 грн/ц, тоді як по в середньому Україні – 5069 грн/ц, птиці – 8631 грн/ц (по Україні – 7492 грн/ц), молока – 1435 грн/ц (по Україні – 851 грн/ц).

Порівняємо ціни реалізації основних видів сільськогосподарської продукції господарствами населення і сільськогосподарськими підприємствами Львівської області. Інформація про них наведена на рис. 2.2.

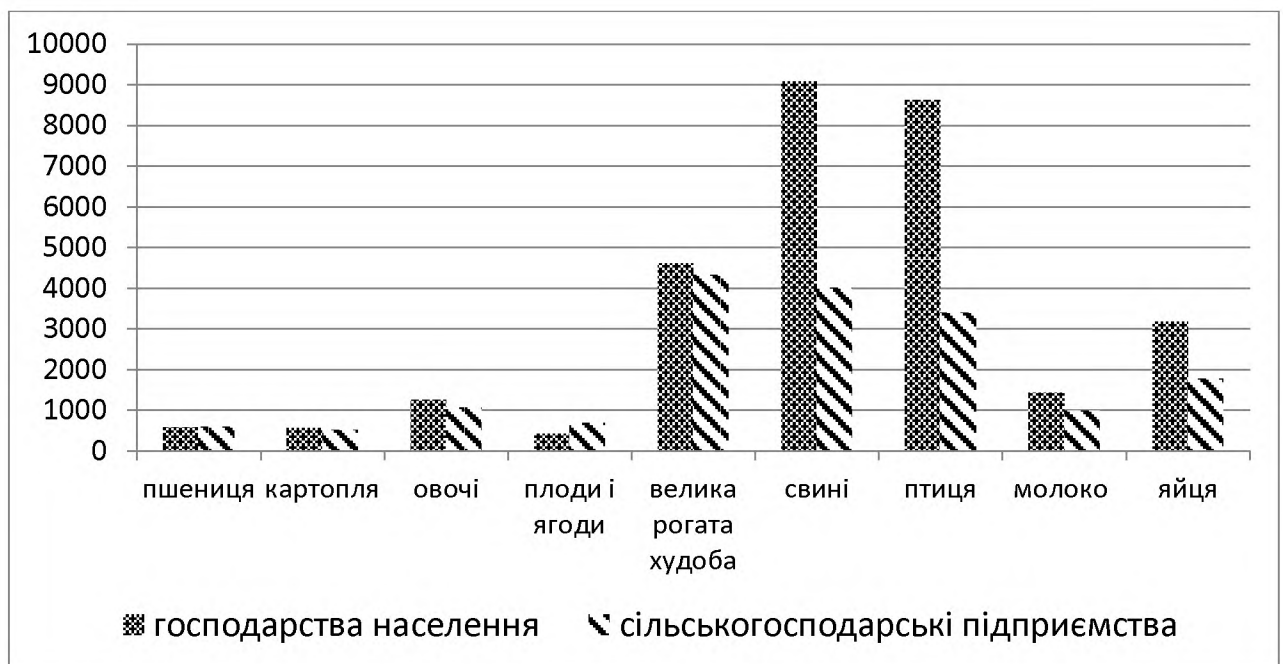

Рис. 2.2. Ціни реалізації продукції основними категоріями сільськогосподарських виробників Львівської області, 2021 р., грн / ц (тис. штук)*

* Дані державної служби статистики України [41]

Не спостерігалось помітної різниці в цінах продажу основними категоріями сільгоспвиробників Львівської області пшениці, картоплі, великої рогатої худоби. Нечисленні сільськогосподарські підприємства, які спеціалізуються на вирощуванні плодів і ягід, організували їх зберігання і добилися відносно вигідних умов продажу, чого не можна сказати про господарства населення. Натомість господарства населення продавали за помітно вищими цінами овочі, свині, молоко, продукцію птахівництва.

Різниця в цінах сформувалася за рахунок якості продукції та каналу її продажу. Вироблена в господарствах населення продукція часто позиціонується як вищої якості, вироблена без інтенсивного застосування агрохімікатів. Відомо також, що ціни роздрібною торгівлі вищі, аніж гуртової. Господарства населення частину своєї продукції реалізують на агропродовольчих ринках, іншим покупцям за прямими зв'язками в роздріб. Підприємства ж продають продукцію переважно заготівельним організаціям та посередникам.

Наведені дані про значення товарного виробництва сільськогосподарської продукції для домогосподарств, ціни продажу продукції тощо є усередненими. Серед великої кількості домогосподарств сільської місцевості є й такі, для яких реалізація агропродовольчої продукції власного виробництва має вагомим значення. Спеціалізуючись на товарному виробництві продукції, вони приділяють належну увагу її зберіганню, формуванню якості товарних партій, пошуку вигідних умов реалізації.

2.3. Середовище розвитку комерційної діяльності особистих селянських господарств

Сукупність особистих селянських господарств є певною економічною системою, перспективи подальшого розвитку якої залежать від середовища, в якому ця система функціонує. Середовищем функціонування особистих се-

лянських господарств, є певні умови, обставини, чинники, які визначають перебіг процесів на рівні як окремого суб'єкта господарювання, тобто особистого селянського господарства, так і сукупності цих суб'єктів. Традиційним є поділ середовища функціонування економічної системи на внутрішнє та зовнішнє.

Внутрішнє середовище формують умови й обставини, які сформувалися на рівні конкретного особистого селянського господарства. Вони відображають наявність ресурсів у розпорядженні цього господарства, можливості й особливості організації їх використання. Окрім наявних ресурсів конкретними чинниками внутрішнього середовища є наміри членів господарства, які визначаються їхніми потребами і компетентностями, застосовувані для виробництва, переробки і зберігання сільськогосподарської продукції технології.

Зовнішнє середовище визначає умови, обставини, чинники, які формуються поза межами особистого селянського господарства. Часто ведуть мову про економічні, інституційні, інфраструктурні складові цього середовища. Зокрема, економічні умови визначають економічні стимули до розвитку особистого селянського господарства. Йдеться про можливість одержання альтернативних доходів для селянської сім'ї, кон'юнктуру ринку, що визначає перспективність реалізації частини виробленої продукції. До інституційних умов зовнішнього середовища відносимо норми і правила, які впливають на поведінку особистих селянських господарств. Важливе значення має наявність інфраструктури для забезпечення функціонування особистих селянських господарств, яку можна розглядати як організаційні характеристики зовнішнього середовища.

Детальніше розглянемо особливості внутрішнього середовища функціонування особистих селянських господарств Львівської області, які визначають перспективи їхньої комерціалізації. Для цього використаємо матеріали Державної служби статистики України.

Основні характеристики ресурсного забезпечення особистих селянських господарств Львівської області були розглянуті в п. 2.1. Важливим

чинником, що визначає перспективи комерціалізації цих господарств, є їхні розміри. Уже зазначали, що розміри землекористування особистих селянських господарств Львівської області є меншими за середні по Україні. Водночас помітною є й варіація площ землекористування. Розподіл сільських домогосподарств області за цим показником показаний у табл. 2.11.

Таблиця 2.11

Розподіл сільських домогосподарств Львівської області за площею землі, 2021 р.*

Показник	Домогосподарства з площею землекористування			Всі домогосподарства
	0,5 га і менше	0,51-1,00 га	1,01 га і більше	
Частка домогосподарств за площею землі, якою вони користуються, %	34,6	34,3	31,1	100,0
Розподіл площі землі, якою користуються домогосподарства, %	9,1	24,6	66,3	100,0
Середній розмір землі сільських домогосподарств, га	0,26	0,71	2,11	0,99
Частка домогосподарств, що утримують с.-г. тварин, %	48,1	79,2	78,6	68,3
у т. ч. корів	6,0	17,8	35,8	19,5

* За даними джерела [28]

Кращі перспективи комерціалізації мають ті сільські домогосподарства, площа землекористування яких перевищує 1 га. Таких у Львівській області налічується майже третина і в їхньому користуванні знаходиться близько 2/3 усієї землі. Середній розмір таких домогосподарств перевищує 2 га, отже, вони приєднали до свого господарства земельні паї.

Близько третини сільських домогосподарств області з площею землекористування понад 1 га утримують корів. Це підвищує перспективи їхньої комерціалізації, оскільки частину виробленої молочної продукції господарства реалізують. Однак понад 20% таких домогосподарств узагалі не утримують сільськогосподарських тварин, навіть птиці.

Внутрішнє середовище особистих селянських господарств формують не тільки ресурси, а й способи їх використання у вигляді певних технологій. Застосування елементів технологій, які підвищують ефективність виробництва сільськогосподарської продукції, сприяє підвищенню комерціалізації господарств, які прагнуть збільшити обсяг виробництва продукції, частина якої може бути реалізована. Інформація про відповідні заходи в сільських домогосподарствах наведена в табл. 2.12.

Таблиця 2.12

Частка сільських домогосподарств, які застосовують окремі заходи з ефективного ведення господарства, 2020 р., %*

Захід	Львівська область	Україна
Застосування мінеральних добрив	93,6	64,1
Застосування органічних добрив	90,0	80,9
Застосування засобів захисту рослин	86,8	85,2
Застосування районованих сортів сільськогосподарських рослин	28,9	27,4
Застосування сівозміни	80,5	63,4
Використання ветеринарних препаратів	55,1	42,8
Проведення санітарної обробки тваринницьких приміщень	69,5	54,3
Здійснення санітарного контролю якості молока	7,7	14,9

* За даними джерела [28]

Наведені дані свідчать, що частка сільських домогосподарств Львівської області, які застосовують окремі заходи з ефективного ведення господарства, щодо більшості таких заходів є більшою за середні по Україні показники. Переважна більшість сільських домогосподарств застосовують заходи, які стосуються інтенсифікації виробництва продукції рослинництва. Йдеться про застосування мінеральних та органічних добрив, засобів захисту рослин, районованих сортів сільськогосподарських культур, впровадження сівозміни.

У 2020 році у Львівській області налічувалося 72,5% сільських домогосподарств, які утримували сільськогосподарських тварин. При цьому санітарну обробку тваринницьких приміщень проводили 69,5%, ветеринарні препарати використовували 55,1% домогосподарств. Частка домогосподарств, що утримували корів, становила 23,5%, однак санітарний контроль якості молока проводили лише 7,7% домогосподарств.

Складовою зовнішнього середовища є інфраструктурне забезпечення функціонування особистих селянських господарств. Елементами інфраструктури є підприємства, організації, які здійснюють обслуговування цих господарств. У Львівській області доволі розвинена мережа закладів, які здійснюють роздрібну торгівлю товарами для малих агровиробників (агрохімікатами, насінням і посадковим матеріалом, інвентарем тощо). Вони пропонують доволі широкий спектр товарів вітчизняного і зарубіжного виробництва, а конкуренція між цими закладами стримує ріст цін на відповідні товари. Як уже зазначали, у Львівській області, як і в Україні, відсутні спеціалізовані фінансові установи, готові фінансувати виробничу і підприємницьку діяльність особистих селянських господарств, оскільки не розглядають їх як надійних позичальників, що заслуговують на увагу.

Важливу роль у підтримці малих сільськогосподарських виробників відіграють створені самими суб'єктами господарювання сільськогосподарські кооперативи. Згідно з визначенням, наведеним у чинному Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію», сільськогосподарський кооператив – це юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції і добровільно об'єдналися на основі членства та на засадах самоврядування для провадження спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб [38].

В Україні розвиток сільськогосподарської кооперації має давню історію, законодавче забезпечення. Однак рівень її розвитку не можна вважати достатнім. Про це свідчить не стільки недостатня кількість зареєстрованих

сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, скільки вкрай невелика частка в їхньому складі активних (рис. 2.3). Із 1262 зареєстрованих на кінець 2022 року в Україні сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів лише 132 (10,4%) були активними, причому низька їх активність – це не результат воєнних дій, а більш системна проблема.

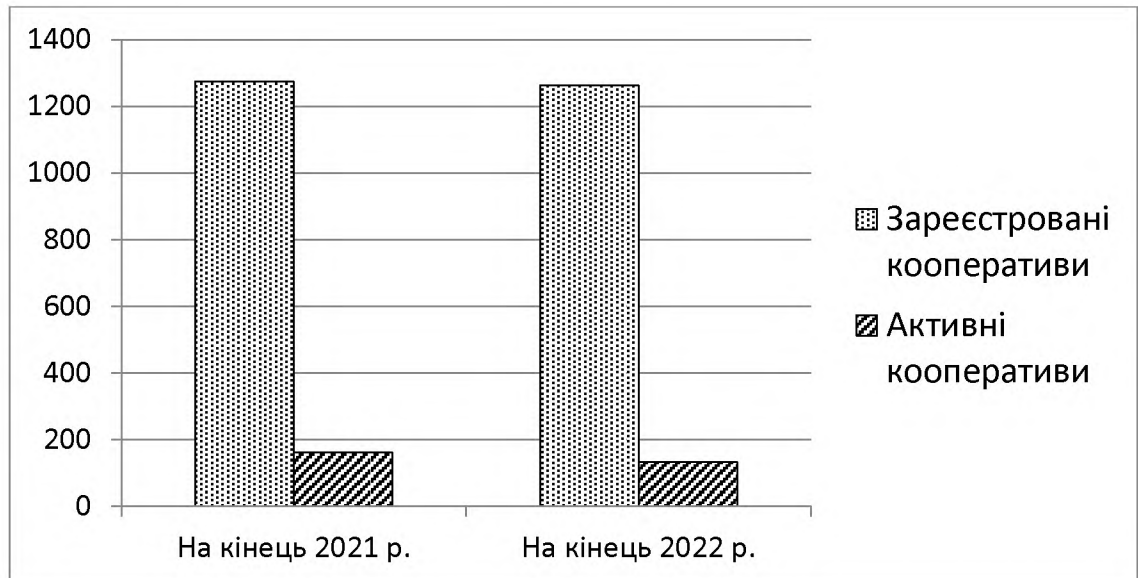

Рис. 2.3. Кількість в Україні зареєстрованих і діючих сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (за даними Реєстру статистичних одиниць із сайту Державної служби статистики України)

За інформацією Департаменту агропромислового розвитку Львівської обласної воєнної адміністрації станом на початок 2022 року в області налічувалося понад 40 сільськогосподарських кооперативів, в основному молочних і плодо-ягідного напрямку [11]. Серед найбільших із молочних кооперативів можна назвати кооперативи: «Покрова» (с. Лугове Золочівського району, об'єднує 285 членів), «Молочар» (с. Воля Задеревацька Стрийського району, 94 члени), «Єдність-Л» (с. Літиня Дрогобицького району, 81 член), «Лисятичі» (Стрийського району, 60 членів). У складі інших за напрямом діяльності виділимо ягідний кооператив «Як бджола» Золочівського району, який дає роботу 25 постійним працівникам, сільськогосподарський плодоовочевий обслуговуючий кооператив «Прогрес» (с. Гірське Стрийського району).

Серед установ і організацій, діяльність яких спрямована на підтримку малих агровиробників, у тому числі особистих селянських господарств, виділимо Львівську аграрну палату. Ця представницька самоврядна громадська організація була створена у 1998 року. Місія її діяльності, як зазначено на сайті Палати, полягає в системному захисті прав земельної власності селян, їх економічних, майнових та інших інтересів. Членами Палати є фізичні особи, громадяни України, які отримали на території області земельну частку (пай), а також голови і члени селянських господарств, які отримали землю для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. За даними Палати, її членами є понад 340 тис. власників середньої земельної частки паю у Львівській області [19], тобто у ній широко представлено власників і членів особистих селянських господарств.

Головною метою діяльності Палати є сприяння покращенню добробуту сільського населення та розвитку сільської місцевості, розвитку підприємництва на селі, захист прав та інтересів її членів. Згідно зі статутом Палати, виходячи з задекларованої мети, вона здійснює низку повноважень, що мають прямий або опосередкований вплив на діяльність особистих селянських господарств, зокрема: бере участь у формуванні та лобюванні аграрної політики в області шляхом подання до органів державної влади пропозицій з питань соціально-економічного розвитку села, розвитку сільськогосподарського виробництва, ринків продукції та послуг; сприяє технічному та технологічному переоснащенню сільськогосподарського виробництва з доведенням його до конкурентоспроможного рівня; сприяє розвитку ринкової інфраструктури та поглибленню інтеграційних процесів, у т. ч. організації мережі сільськогосподарських кооперативів; співпрацює з консультативно-методичним службами з питань надання комплексу кваліфікованих послуг з ведення аграрного виробництва; надає інформаційно-консультаційну підтримку сільгоспвиробникам, у тому числі щодо виробництва нішевих культур з географічним значенням у кожній територіальній громаді; створює власний банк даних для забезпечення членів Палати правовою та господарською інформацією; спри-

яє розбудові консультативно-дорадчих центрів з розвитку сільських громад тощо [19].

У формуванні аграрної політики в області, яка серед іншого справляє певний регуляторний вплив на діяльність особистих селянських господарств, безпосередню участь приймає Департамент агропромислового розвитку Львівської обласної воєнної адміністрації. До завдань департаменту, зокрема, відносяться: участь у формуванні та реалізації соціальної політики на селі, сталого розвитку регіонального агропромислового ринку та сільських територій регіону; організація роботи з питань землеробства, органічного виробництва, тваринництва, племінної справи, сільськогосподарської дорадчої діяльності, стандартизації, карантинного режиму, участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики, спрямованої на розвиток агропромислового комплексу та гарантування продовольчої безпеки держави [11]. Окремі програми підтримки агровиробників, в реалізації яких брав та бере участь департамент, поширюються й на особисті селянські господарства.

У Львівській області функціонує низка наукових і освітньо-наукових закладів, які декларують участь у вирішенні проблем розвитку системи аграрного виробництва, у тому числі представлених у її складі особистих селянських господарств. У числі таких закладів – і Львівський національний університет природокористування. У ньому створений Новаційний центр, мета функціонування якого полягає в забезпеченні ефективного зв'язку сільськогосподарської науки та освіти з виробництвом, сприяння реалізації завдань державної аграрної політики у галузі соціально-економічного та культурного розвитку села [26]. Університет розвиває співпрацю з територіальними громадами, через яку бере участь у вирішенні питань, що стосуються комерціалізації особистих селянських господарств, що сприятиме соціально-економічному розвитку відповідних територій.

Результати дослідження середовища комерційної діяльності особистих селянських господарств Львівської області узагальнені в матриці SWOT-аналізу (табл. 2.13). У такій матриці традиційно розглядаються сильні та

Таблиця 2.13

SWOT-аналіз комерціалізації особистих селянських господарств Львівської області

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> - велика кількість особистих селянських господарств, що в сукупності формує великий їх вплив на перебіг процесів у аграрному секторі економіки; - високий рівень особистої мотивації значної частини сільських домогосподарств у веденні особистого селянського господарства, у т. ч. в отриманні грошових доходів від реалізації частини продукції; - зорієнтованість певної частини особистих селянських господарств на трансформацію в підприємницькі структури; - традиції відповідної діяльності, завдяки яким особисті селянські господарства області сконцентрували значну кількість виробничих ресурсів; - різноманітність асортименту продукції, що може бути вироблена в особистих селянських господарствах, у т. ч. для реалізації 	<ul style="list-style-type: none"> - низький рівень технічного і фінансового забезпечення виробництва продукції в особистих селянських господарствах та організації її реалізації; - слабкий розвиток інфраструктури, за допомогою якої особисті селянські господарства забезпечували б реалізацію своєї продукції; - відсутність компетентностей, досвіду в більшості членів особистого селянського господарства для розгортання комерційної діяльності; - низький рівень довіри до можливостей, які дає реєстрація у формі суб'єкта підприємницької діяльності; - низька частка працездатного населення, зокрема молоді, що бажає працювати в особистому господарстві; - складність отримання землі для розширення особистого господарства
Сприятливі можливості	Потенційні загрози
<ul style="list-style-type: none"> - наявність ринкового попиту на продукцію особистих селянських господарств; - орієнтація на ринкові ніші, які не зайняті сільськогосподарськими підприємствами; - розгортання програм державної підтримки трансформації особистих селянських господарств у підприємницькі структури; - підтримка з боку територіальних громад, які зацікавлені в розвитку бізнесової діяльності на своїй території; - грантова підтримка малого аграрного бізнесу; - популяризація сільського зеленого туризму; - вирішення проблем за рахунок кооперації, дорадництва 	<ul style="list-style-type: none"> - зростання конкуренції, витіснення з ринку сільськогосподарськими підприємствами та іноземними; - втрата інтересу сільського населення до аграрного виробництва, переорієнтація на інші види діяльності, міграцію; - погіршення демографічних характеристик (старіння сільського населення), знелюднення територій, що негативно позначиться на підприємницькій активності - відсутність у держави органів коштів, зокрема у зв'язку з війною, необхідністю повоєнного розвитку країни, для підтримки малого аграрного бізнесу у Львівській області; - зростання вимог до якості агропродовольчої продукції

слабкі сторони як елементи внутрішнього середовища комерційної діяльності особистих селянських господарств і сприятливі можливості та потенційні загрози, які відображають переважно характеристики зовнішнього середовища.

Сильні сторони особистих селянських господарств пов'язані з тим, що це наймасовіша за кількістю суб'єктів господарювання форма організації аграрного виробництва, в розпорядженні якої знаходяться значні ресурси. У сукупності цих господарств є й певна частка таких, які мотивовані до комерційної діяльності, в тому числі через трансформацію у підприємницькі структури. Особисті селянські господарства виробляють великий асортимент агропродовольчої продукції, частина якої може бути реалізована.

Водночас серйозною перешкодою комерціалізації особистих селянських господарств є низький рівень технічного забезпечення їхньої діяльності, у тому числі інфраструктурного, брак джерел фінансування проєктів, пов'язаних з підприємницькою діяльністю за участю таких господарств. Відносно невелика кількість відповідних суб'єктів господарювання, що могли б орієнтуватися на підприємницький варіант розвитку, пов'язана серед іншого і з відсутністю необхідних компетентностей, скептичним ставленням до можливостей, отримуваних від офіційної реєстрації як фізичної особи-підприємця.

Вирішувати проблеми ресурсного забезпечення, браку компетентностей власники особистих селянських господарств можуть за допомогою розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, використання послуг дорадчих служб. Існують механізми надання підтримки особистим селянським господарствам у їх виробничій і комерційній діяльності – з боку органів державної влади, місцевого самоврядування, структур, що надають гранти для вирішення соціальних проблем сільських територій. Наявність такої підтримки зумовлена попитом на продукцію та послуги, що їх готові реалізувати особисті селянські господарства.

Звичайно, не слід переоцінювати потенціал механізмів ймовірної підтримки комерціалізації особистих селянських господарств. В умовах війни та повоєнної відбудови України на державну підтримку цього виду діяльності

складно знайти достатню кількість коштів. Спричинені війною людські втрати, процеси міграції, зниження народжуваності негативно позначаються й на без того складній демографічній ситуації на сільських територіях. Хоча особистим селянським господарствам рекомендовано вибирати ринкові ніші, до яких не проявляють інтересу сільськогосподарські підприємства, повністю уникнути ринкової конкуренції тим із них, котрі розвиватимуться шляхом комерціалізації, не вдасться. На результати цієї конкуренції можуть вплинути зростаючі вимоги до якості агропродовольчої продукції, не всі з яких будуть у змозі задовольнити особисті селянські господарства.

Баланс позитивних і негативних аспектів, які формують середовище комерційної діяльності особистих селянських господарств у конкретній області, може динамічно змінюватися. Водночас цей процес може бути керованим з боку осіб і структур, зацікавлених у розширенні присутності особистих селянських господарств на агропродовольчих ринках, та створених на їх основі суб'єктів підприємництва.

РОЗДІЛ 3

УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

3.1. Шляхи розвитку комерційної діяльності особистих селянських господарств

Результати аналізу показали, що сукупність особистих селянських господарств є доволі неоднорідною за основними характеристиками. Відповідно слід вести мову про різні сценарії розвитку для окремих груп цих господарств. Саме поняття «розвиток» означає певні зміни відповідного об'єкта, в результаті яких він переходить у новий стан. При цьому його можливості досягати певних цілей чи протистояти негативним чинникам зовнішнього середовища змінюються (за позитивних тенденцій розвитку – зростають).

Розглядаючи поняття розвитку особистих селянських господарств, погоджуємося з Ю. Губені та Ю. Коверко, що цей розвиток слід розглядати не лише як зростання показників діяльності, збільшення розмірів, а й як підвищення стійкості цих господарств до ринкових умов, раціоналізацію та диверсифікацію їхньої діяльності. Він передбачає й адаптацію до європейських стандартів виробництва та якості харчових продуктів [10, с. 97].

Слід зазначити, що комерціалізація особистих селянських господарств як напрямок їхнього розвитку не суперечить євроінтеграційним планам України. У Європейському Союзі до категорії товарних господарств починають відносити сільгоспвиробників з площею землекористування від 1 га. Згідно з нормами Світової організації торгівлі, виробниками сільськогосподарської продукції вважаються господарства, рівень товарності виробництва в яких становить понад 10% [10, с. 94]. Отже, наявність великої кількості дрібних агровиробників не означає відсталість чи неперспективність системи аграр-

ного виробництва країни. Питання полягає в тому, щоб забезпечити прийнятний рівень ефективності, конкурентоспроможність таких виробників.

У перспективі масштаби і напрями змін основних характеристик для окремих груп особистих селянських господарств України, у тому числі у Львівській області, будуть різними. Очевидно, щорічно певна кількість таких господарств фактично припинятиме діяльність, оскільки їхній трудовий потенціал буде вичерпаний, у їхніх членів зміняться пріоритети тощо. Також у стані значної кількості особистих селянських господарств не відбуватиметься суттєвих якісних змін, вони виконуватимуть насамперед соціальну роль самозабезпечення продуктами харчування, а обсяги й результати реалізації ними продукції не справлятимуть помітного впливу на рівень життя власників цих господарств.

Інший варіант розвитку комерційної діяльності особистих селянських господарств – таке удосконалення їхньої матеріально-технічної бази, господарського механізму, яке забезпечить помітне зростання значимості комерційної діяльності. Суттєво зростуть доходи від реалізації продукції, однак офіційний статус особистого селянського господарства не змінюватиметься.

Наступний варіант – трансформація частини особистих селянських господарств з потужним ресурсним потенціалом у суб'єкти підприємницької діяльності, зареєстровані як сільськогосподарські товаровиробники. Така реєстрація змінить юридичний статус суб'єкта господарювання, він більше не буде відноситися до категорії особистих селянських господарств. Цей варіант змін є найбільш радикальним, але й найперспективнішим з точки зору суспільних інтересів.

Як уже зазначали, законодавство України передбачає, що особисте селянське господарство може використовувати земельні ділянки площею не більше 2 га. Розмір земельної ділянки може бути збільшений за рахунок одержання в натурі чи успадкування членами особистого селянського господарства земельного паю [36]. Інші варіанти збільшення площі сільськогосподарського землекористування понад 2 га передбачають реєстрацію агровиробни-

ка як суб'єкта підприємництва, зокрема як фермерське господарство, у тому числі без набуття статусу юридичної особи – як фізичної особи-підприємця.

Водночас відомо, що в Україні вже зараз налічується значна кількість особистих селянських господарств, які приховано займаються підприємницькою діяльністю і навіть при перевищенні земельних нормативів не реєструються як фермерські господарства [14, с. 57]. Це пов'язано з низкою причин. Зокрема, реєстрація у формі фермерського господарства передбачає сплату податку, розмір якого визначається Податковим кодексом України, обов'язкових страхових внесків. Крім того, виникає необхідність заповнення й подання податкових декларацій, інших видів звітності. Необхідність виконання цих адміністративних обов'язків певною мірою знижує бажання до трансформації особистих селянських господарств у фермерські господарства.

Однак такий підхід спричинює низку негативних ефектів. Серед них: втрата сільгоспвиробниками унаслідок відсутності офіційного статусу (реєстрації) частини доходів, а отже, низький рівень доходів членів господарств; непрогнозованість і нестабільність доходів від реалізації агропродовольчої продукції чи надання послуг; відсутність належного контролю за безпечністю сільськогосподарської продукції, що становить небезпеку для її споживачів; соціальна незахищеність членів особистих селянських господарств [51, с. 43].

Зважаючи на це, важливо створити такі умови, які б стимулювали добровільну трансформацію особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства – зі статусом юридичної особи або фізичної особи-підприємця, виробника сільськогосподарської продукції. Це дасть змогу вирішити питання соціально-пенсійного обслуговування членів особистого селянського господарства, забезпечити вихід господарств на ринок у статусі товаровиробників. Важливим аргументом є й збільшення доходної частини бюджетів територіальних громад.

Створення сімейного фермерського господарства передбачає його реєстрацію в Установленому законодавством порядку, зокрема визначеному

Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань [33]. У разі створення сімейного фермерського господарства зі статусом юридичної особи для його державної реєстрації голова цього господарства подає до органу реєстрації (Центру надання адміністративних послуг, державного реєстратора, нотаріуса, який в умовах воєнного стану має право на вчинення відповідних нотаріальних дій) низку документів: заяву про державну реєстрацію юридичної особи за встановленою формою; статут сімейного фермерського господарства, в якому повинні бути зазначені його найменування, місце розташування, предмет і мета діяльності, порядок формування майна, органи управління, інші відомості, які не суперечать законодавству України; протокол загальних зборів засновників фермерського господарства, на яких було прийнято рішення про його створення; документ про сплату адміністративного збору; нотаріально засвідчену копію документа, що посвідчує особу, яка є власником юридичної особи (сімейного фермерського господарства).

Більш ймовірним варіантом є створення на базі особистого селянського господарства сімейного фермерського господарства без набуття ним статусу юридичної особи. Створення такого вважається доцільнішим, якщо не планується збільшення площі землекористування понад 20 га, суттєвого нарошування обсягу товарообігу, урізноманітнення контактів з комерційними партнерами. Отже, розглянемо детальніше порядок створення такого суб'єкта господарювання. Він доволі ретельно прописаний у Законі України «Про фермерське господарство» (стаття 8¹) [39]. У відповідній процедурі можна виділити кілька кроків (рис. 3.1).

Першим кроком є офіційне оформлення рішення членів особистого селянського господарства про створення сімейного фермерського господарства у формі фізичної особи – підприємця. Для цього фізична особа, яка планує створити фермерське господарство, складає декларацію про створення сімейного фермерського господарства (якщо фермерське господарство буде вестися одноосібно) або договір про створення сімейного фермерського гос-

подарства (якщо є кілька засновників фермерського господарства – членів сім'ї). Договір про створення господарства підлягає нотаріальному посвідченню за місцем розташування земельних ділянок та майна фермерського господарства. Нотаріальне посвідчення декларації не потрібне.

Рис. 3.1. Алгоритм створення сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи*

* Узагальнення з використанням джерела [23]

Існує Типова форма договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства, яка затверджена наказом Міністерства аграрної політики України від 05.04.2019, № 177 [35]. У ньому документі, зокрема, зазначають: найменування господарства, хто його організовує, самостійно чи з членами сім'ї, мета створення (як правило, йдеться про отримання прибутку від виробництва товарної сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації на земельній ділянці, наданій у власність або користування відповідно до закону), види діяльності господарства, місцезнаходження земельних ділянок, на яких буде організоване виробництво продукції та їх кадастровий номер, місцезнаходження господарства.

У разі створення фермерського господарства членами сім'ї у договорі зазначається порядок прийняття рішень і координації спільної діяльності членів господарства. Вказується, хто має виступати від імені господарства. Декларується правовий режим спільного майна членів господарства, зокрема джерела його формування. Вказується перелік та вартість відповідного майна на дату укладення договору (декларації).

Складовими відповідного документа є також: порядок покриття витрат та розподіл результатів (прибутку або збитків) діяльності господарства між його членами; порядок вступу до господарства нового члена та виходу з нього; регламентування трудових відносини у господарстві, інші положення, які не суперечать чинному законодавству. Якщо йдеться про укладання договору, у нього заносяться дані про всіх членів господарства та його підписують усі члени господарства [35].

Наступний крок полягає в отриманні підприємницького статусу за результатами реєстрації сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи. Для цього потрібно звернутися до структури чи особи, яка має право здійснювати таку реєстрацію й подати передбачений пакет документів. Документ може бути поданий фізичною особою – підприємцем особисто, його уповноваженою особою або ж поштовим відправленням. Подається заява про державну реєстрацію фізичної особи підприємцем встановленої форми, декларація або договір про створення сімейного фермерського господарства. Також за бажанням заявника подається заява про обрання фізичною особою спрощеної системи оподаткування та/або реєстраційна заява про добровільну реєстрацію як платника податку на додану вартість. Якщо серед членів фермерського господарств є особа, яка досягла віку 16 років і має бажання займатися підприємницькою діяльністю, але не має повної цивільної дієздатності (ще не досягла 18 років), подається нотаріально засвідчена письмова згода батьків (усиновлювачів).

Може скластися ситуація, коли певна особа вже зареєстрована як фізична особа – підприємець, але бажає створити сімейне фермерське господарс-

тво без статусу юридичної особи. У такому разі можна внести зміни до відомостей про фізичну особу – підприємця, що містяться в Єдиному державному реєстрі. Для цього державному реєстратору подається передбачений законодавчими нормами пакет документів.

Розгляд документів, поданих для державної реєстрації фізичної особи – підприємця повинен бути здійснений упродовж 24 годин після надходження документів (не враховуючи вихідних і святкових днів). У разі позитивного результату розгляду поданих документів заявник отримує виписку з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, яка надається в електронній або паперовій формі. Цей документ містить відомості й про взяття на облік в органах державної статистики та податкових органах, видачу ліцензії та документів дозвільного характеру [33].

Після офіційної реєстрації сімейного фермерського господарства без створення фізичної особи його голова має можливість реалізувати свій підприємницький статус. Для цього остаточно вирішується питання про систему оподаткування. Голова фермерського господарства має змогу отримати сертифікат електронного ключа в центрі сертифікації для подання податкової звітності, оформлення інших документів. Якщо фермерське господарство планує отримувати дохід у безготівковій формі, воно має змогу відкрити поточний рахунок у банківській установі.

Трансформація у фермерське господарство є найбільш радикальним варіантом комерціалізації особистих селянських господарств. Водночас проведені в Україні дослідження вчених ([7, с. 117; 52, с. 22; 54, с. 92]) свідчать, що бажання до такого кроку проявляє відносно невелика частка сільських домогосподарств. Про це свідчить і офіційна статистика створення сімейних фермерських господарств в Україні. Тому слід розглянути й інші варіанти активізації підприємницької діяльності особистих селянських господарств.

Комерціалізація особистих селянських господарств може передбачати диверсифікацію їхньої діяльності. Під диверсифікацією прийнято розуміти

такий процес розвитку суб'єкта господарювання, який пов'язаний з проникненням у нові сфери діяльності, освоєння нових виробництв та, відповідно, розширення асортименту товарної продукції та послуг. Основні напрями диверсифікації діяльності особистих селянських господарств, які здатні забезпечити підвищення рівня їхньої комерціалізації, наведені на рис. 3.2.

Рис. 3.2. Основні напрями диверсифікації діяльності особистих селянських господарств, спрямовані на підвищення їх комерціалізації*

* Узагальнення з використанням джерела [10]

Одним із варіантів диверсифікації особистих селянських господарств є розвиток сільського зеленого туризму. Саме такий термін вжитий у Законі України «Про особисте селянське господарство» для означення можливого варіанту надання послуг з використанням майна цих господарств. Сутність сільського зеленого туризму як сектора туристичної галузі полягає в наданні особистими селянськими господарствами бажаним клієнтам (міським жителям, іноземцям) послуг відпочинкового характеру. Такі послуги, зокрема, передбачають поселення туристів у селянських садибах, забезпечення їх харчуванням, а також проведення для них екскурсійних, ознайомчих та розважальних заходів [10, с. 118]. Займатися сільським зеленим туризмом зможуть ті господарства, які розташовані в привабливих для відпочивальників районах. Таких на території Львівської області є чимало, зокрема це гірські райони,

локації в курортних зонах Моршина, Трускавця, Східниці, у районах багатих на пам'ятники історичної спадщини.

Учені вважають, що діяльність особистих селянських господарств у сфері сільського зеленого туризму має значний потенціал як допоміжний вид діяльності цих господарств навіть в умовах воєнного стану [31, с. 136]. Згортання можливості відпочинку на кордоном, закриття для туристів морського узбережжя України дає змогу привернути увагу до сільських територій Львівської області. Відпочинок у сільських садибах сприяє покращенню фізичного та емоційного стану, дає відчуття захищеності, може бути інструментом психологічної реабілітації.

Значною мірою розвиток сільського зеленого туризму в агрооселях Львівської області носить неформальний характер, без офіційної реєстрації суб'єктів такої діяльності. Тому цінним є досвід створення у 2017 році на території області агротуристичного кластеру ГорбоГори. Сприятливими для розвитку кластеру є наближеність до обласного центру міста Львова, наявність відповідних природно-кліматичних і людських ресурсів. Це дає змогу розвивати виробництво органічної сільськогосподарської продукції, надавати рекреаційні, агротуристичні послуги, відновлювати автентичні види ремісництва [9].

Результати аналізу показали, що особисті селянські господарства відіграють важливу роль у формуванні ринкової пропозиції багатьох видів агропродовольчої продукції, зокрема тих, до виробництва яких не проявляють достатнього інтересу підприємства. Розширення товарного виробництва малопоширених видів сільськогосподарської та продовольчої продукції є перспективним напрямом диверсифікації комерційної діяльності особистих селянських господарств. Серед варіантів такої диверсифікації варто виділити виробництво продукції садівництва, бджільництва, квітникарство, вирощування декоративних рослин, розведення малопоширених видів тварин і птиці та ін. Може бути організоване виробництво продовольчої продукції з регіональним брендом, оригінальними смаковими якостями.

Основною умовою для комерціалізації діяльності на основі виробництва малопоширених видів агропродовольчої продукції є знаходження покупців, формування каналів реалізації. Це може бути зроблено через створення спеціалізованих кластерів на певній території, розвиток інтеграційних зв'язків у формі збутової кооперації. Звичайно, вкрай важливою є наявність певних підприємницьких здібностей у когось із членів особистого селянського господарства.

Переважна більшість особистих селянських господарств, не маючи відповідних засобів, використовують послуги інших суб'єктів з обробітку землі. Ті господарства, які мають відповідну техніку і робочу худобу, надають послуги місцевим жителям з виконання виробничих операцій. Такі послуги є за-требуваними і організація їх надання може розглядатися як варіант диверсифікації комерційної діяльності особистих селянських господарств.

3.2. Розвиток кооперації як інструмента комерціалізації особистих селянських господарств

Розвиток комерційної діяльності особистих селянських господарств гальмується слабким їх ресурсним забезпеченням, браком підготовлених для здійснення підприємницької діяльності фахівців, відсутністю ефективних партнерських зв'язків у ланцюжку «виробництво продукції – її переробка, зберігання – збут агропродовольчої продукції». Світова практика свідчить, що дієвим інструментом для вирішення цих та інших проблем малих агрови-робників, у тому числі особистих селянських господарств, може бути сільсь-когосподарська кооперація. Сутність кооперації полягає в добровільному об'єднанні власності (різних об'єктів і форм) та праці для досягнення спіль-них цілей у різних сферах господарської діяльності, а також система еконо-мічних відносин, які при цьому розвиваються [12, с. 372].

В основі кооперації як системи економічних відносин лежить співпраця, взаємодопомога і сприяння в розвитку. Це за природою соціальна організація господарської діяльності, яка дає змогу органічно поєднати особисті, колективні і суспільні інтереси [43, с. 16]. У світовій практиці кооперація відома давно й у різних сферах людської діяльності. Але особливого поширення вона набула в сільському господарстві, що пов'язано з наявністю в ньому великої кількості економічно слабких суб'єктів господарювання, які потребують захисту своїх інтересів від монопольного тиску партнерів, з якими їх доводиться співпрацювати [54, с. 40].

В основу функціонування кооперативних структур, у тому числі сільськогосподарських, покладені міжнародні кооперативні принципи. Вони, зокрема, передбачають:

- добровільність вступу до кооперативу та безперешкодний вихід із нього, відкрите членство в кооперативі;
- соціальну справедливість, взаємодопомогу і співробітництво;
- демократичність управління кооперативом, що реалізується через рівне право голосу під час прийняття рішень (один член кооперативу – один голос);
- демократичний контроль за діяльністю кооперативної організації та її посадових осіб з боку членів кооперативу;
- незалежність і самостійність кооперативу, вільний вибір напрямів і видів його діяльності;
- обов'язкову безпосередню участь членів кооперативу в його економічній діяльності, розподіл прибутку між членами кооперативу пропорційно до обсягу виконаної роботи чи наданих послуг;
- формування місцевих, регіональних, національних та міжнародних кооперативних структур, розвиток співпраці між ними, що сприяє розширенню та зміцненню кооперативного руху [54, с. 42].

Ці міжнародні принципи кооперації враховані і в Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію». Водночас у цьому законі вони отримали

певні доповнення і додаткові роз'яснення. Зокрема стосовно принципу прийняття рішення за правилом «один член – один голос», зазначено, що статутом кооперативу може бути передбачено, що члени кооперативу можуть мати додаткову кількість голосів, яка буде пропорційна до їхньої участі в господарській діяльності кооперативу. У Законі уточнено, що принцип сприяння розвитку сільськогосподарської кооперації передбачає обмін досвідом, науково-технічною інформацією, підвищення кваліфікації, навчання членів сільськогосподарських кооперативів. Важливим є інформування громадськості про сутність і переваги сільськогосподарської кооперації.

Передбачений окремий (додатковий) принцип сільськогосподарської кооперації в Україні – врахування інтересів територіальної громади. Він передбачає, що сільськогосподарський кооператив, здійснюючи діяльність в інтересах своїх членів, має враховувати також інтереси територіальної громади, на території якої провадиться відповідна діяльність, з метою забезпечення сталого розвитку такої територіальної громади [38].

Зазначені основні види діяльності сільськогосподарського кооперативу. Ними є: виробництво, переробка, закупівля, заготівля, зберігання, продаж сільськогосподарської продукції, сервісне їх обслуговування [38]. У минулому в Україні розглядалися два види сільськогосподарських кооперативів – виробничі та обслуговуючі. І досі ці категорії кооперативів зазначені в Реєстрі статистичних одиниць, який ведеться в Україні. Однак у теперішній редакції Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» такого поділу немає. У переліку видів сервісного обслуговування членів кооперативу зазначено: постачання членам кооперативу засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів, надання технологічних, транспортних, ремонтних, будівельних, меліоративних послуг, послуг із ветеринарного обслуговування та племінної роботи, з бухгалтерського обліку і аудиту, з науково-консультаційного обслуговування [38].

Кооператив може надавати один або декілька видів послуг, тобто бути вузькоспеціалізованим чи багатoproфільним. У багатofункціональному коо-

перативі слід враховувати суміжність у надаваних послугах. Вважається не-доцільним створювати сільськогосподарський обслуговуючий кооператив із послугами за напрямками діяльності, що не є взаємопов'язаними [30, с. 98].

Чинним законодавством України передбачено, що сільськогосподарський кооператив може здійснювати діяльність з метою одержання прибутку або без такої мети. Для того, щоб кооператив вважався неприбутковою організацією, він повинен відповідати певним ознакам, зокрема: не здійснювати виробництво сільськогосподарської продукції; надавати послуги виключно своїм членам; власниками виробленої продукції є не кооператив, а члени кооперативу. Якщо сільськогосподарський кооператив здійснює діяльність з метою одержання прибутку, він може надавати послуги і особам, які не є його членами. Але при цьому сумарна вартість таких послуг не повинна перевищувати 20% річної виручки кооперативу [38].

Для особистих селянських господарств важливим є отримання послуг, тобто членство в обслуговуючих за характером діяльності кооперативах. Зацікавлення в такому членстві матимуть ті господарства, які прагнуть отримати додаткові доходи від реалізації своєї продукції. Поряд з особистими селянськими господарствами членами кооперативів можуть бути й суб'єкти підприємництва, зокрема фізичні особи-підприємці, фермерські господарства зі статусом юридичної особи. За рахунок членства в кооперативі власники особистих селянських господарств можуть розраховувати на отримання значного переліку переваг, які можна поділити на виробничі, економічні (у тому числі підприємницькі), соціальні (табл. 3.1).

Основні виробничі переваги членства в кооперативі, який надає технічні та технологічні послуги, постачає засоби виробництва, пов'язані з тим, що поліпшення ресурсного забезпечення сприяє збільшенню обсягів виробництва продукції, підвищенню її якості, зменшенню втрат продукції при зберіганні та на інших стадіях виробництва. Активна участь у кооперативі, спілкування з колегами сприяє обміну досвідом, поширенню інноваційних для конкретного господарства технологій.

**Переваги, отримувані особистими селянськими господарствами
від участі в сільськогосподарській кооперації***

Група переваг	Отримуваний ефект
Виробничі	Поліпшення ресурсного забезпечення виробництва. Збільшення обсягу виробництва продукції. Підвищення якості продукції, зменшення її втрат при зберіганні. Сприяння поширенню прогресивних технологій.
Економічні у т. ч. підприємницькі	Збільшення доходів від продажу за рахунок вигідніших його умов. Економія від спільного використання ресурсів. Зменшення витрат на організацію збуту. Формування популярного бренду продукції.
Соціальні	Ріст доходів членів господарств – учасників кооперації, поліпшення їх соціального захисту. Створення додаткових робочих місць. Соціальний розвиток села, територіальної громади.

* Узагальнення з використанням джерел [30; 43; 54]

Економічні переваги пов'язані з економією витрат та збільшенням доходів від реалізації продукції. Економія витрат формується завдяки збільшенню масштабів господарських операцій, налагодженню стійких комерційних зв'язків кооперативу з контрагентами. Збільшення обсягів виробництва та підвищення якості продукції забезпечує зростання доходів від її продажу.

Доволі вагомими є й соціальні ефекти від розвитку сільськогосподарської кооперації. Утворення кооперативу передбачає й створення певної кількості робочих місць для зайнятих у ньому на постійній чи сезонній основі працівників, відрахування до місцевого бюджету, участь кооперативу в реалізації проєктів соціального характеру на локальному рівні. Ріст доходів господарств – членів кооперативу означає поліпшення соціального захисту осіб, задіяних у кооперативних відносинах.

Сільськогосподарський кооператив надає послуги своїм членам за ціною, близькою до собівартості (можливо, з деякою гарантійною надбавкою),

іншим суб'єктам – за ринковою ціною. Якщо йдеться про кооператив, який здійснює діяльність з метою одержання прибутку (наприклад, від реалізації агропродовольчої продукції – продукту переробки сировини, що надійшла від членів кооперативу), здійснюється пошук найвигідніших у існуючих умовах каналів реалізації. Рішення про розподіл фінансового результату (прибутку), що залишається після сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів, приймають на загальних зборах членів кооперативу. Прибуток розподіляють на дивідендні виплати членам кооперативу, у фонди – розвитку та резервний (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Формування фінансового результату від діяльності сільськогосподарського кооперативу, що діє з метою одержання прибутку*

* Узагальнення з використанням джерел [30; 34]

Створення дієвого сільськогосподарського кооперативу є тривалим і складним процесом, результативність якого залежатиме від наявності відпо-

відних умов, зокрема належне економічного обґрунтування. Воно буде успішним, коли опиратиметься на мотивованих активістів. Це відображено в рекомендація зі створення кооперативу, етапи якого достатньо опрацьовані в методичних та наукових виданнях (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Процес створення сільськогосподарського кооперативу*

Етап, завдання	Питання, що вирішуються
1. Встановлення наявності умов, необхідних для створення кооперативу	З'ясування наявності економічної доцільності створення кооперативу: наявності необхідних умов, умовитованих сільгоспвиробників (власників особистих селянських господарств). Аналіз ресурсів і результатів діяльності особистих селянських господарств, зацікавлених у комерціалізації своєї діяльності.
2. Підготовча робота. Формування ініціативної групи. Проведення просвітницької роботи	Розповсюдження інформації про переваги кооперації, потенційні результати діяльності кооперативу. Встановлення кола осіб, зацікавлених вступити в кооператив. Формування ініціативної групи, конкретизація нею напрямів діяльності кооперативу, опрацювання питань щодо розмірів та порядку внесення засновниками вступного внеску та ін.
3. Організаційний. Підготовка необхідних документів, реєстрація кооперативу	Розробка проєкту кооперативу, установчих документів (статуту, бізнес-плану, правил внутрігосподарської діяльності та ін.). Проведення установчих зборів з оформленням протоколу та реєстру присутніх. Формування органів управління кооперативу. Державна реєстрація кооперативу. Відкриття рахунку в банку. Виготовлення печатки тощо.
4. Організація господарської діяльності. Формування економічного механізму розвитку	Формування основних і обігових коштів через внески, оренду майна, залучення кредитів та грантів. Комплектування штату найманих працівників (за потреби). Організація обліку, маркетингу, планування. Укладання господарських договорів з партнерами кооперативу. Коригування діяльності залежно від отриманих результатів.

* Узагальнення з використанням джерел [11; 54, с. 110-111]

Обов'язковим елементом процесу створення сільськогосподарського кооперативу є наявність ініціаторів, котрі поширюватимуть ідею об'єднання, візьмуть на себе організаційні обов'язки. Практика свідчить, що знайти таких у середовищі членів особистих селянських господарств без відповідної освіти чи професійної підготовки доволі складно. Тому важливою є підтримка з боку зацікавлених осіб – представників органів місцевої влади, громадських організацій, працівників дорадчих служб, менеджерів суб'єктів підприємницької діяльності, з якими в перспективі співпрацюватиме кооператив (наприклад, переробних підприємств).

Як зазначали, рівень розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні залишається доволі низьким. Очевидно, створення кооперативу неможливо нав'язати агровиробникам, зокрема й особистим селянським господарствам. Однак існують напрацьовані методичні рекомендації, програми фінансової (зокрема грантової) підтримки, які допомагають в реалізації відповідних проєктів.

Сільськогосподарський кооператив відноситься до інтегрованих структур. Під такими розуміємо певні організаційні форми взаємодії сукупності суб'єктів, які об'єднали зусилля для спільного розв'язання певних своїх цілей. Особисті селянські господарства можуть брати участь і в інших формах інтеграції, крім кооперативу. Йдеться про їхню участь у кластерних об'єднаннях, громадських спілках.

Кластер у сільському господарстві – це міжгосподарське територіальне об'єднання суб'єктів, що мають відношення до аграрного бізнесу, які співпрацюють між собою, формуючи замкнутий цикл виробництва і реалізації продукції (послуг) [54, с. 16]. Прикладом участі особистих селянських господарств у кластерній структурі є створений у приміській зоні міста Львова агротуристичний кластер ГорбоГори, про який уже згадували. Іншими прикладами таких об'єднань в Україні є кластер з кролівництва у Черкаській області, кластер «Бджола не знає кордонів» у Запорізькій області.

Також власники особистих селянських господарств можуть брати участь у громадських спілках – добровільних об'єднаннях фізичних осіб для захисту своїх прав і свобод, задоволення своїх економічних, соціальних та інших інтересів. З цією метою вони можуть входити на територіальному рівні у громадські ради, сільські комітети, об'єднання селян-землевласників тощо.

Участь у інтегрованій структурі приваблює найбільш активних селян, які прагнуть збільшити доходи своїх сімей через комерціалізацію діяльності особистих селянських господарств.

3.3. Формування інституційного середовища комерціалізації особистих селянських господарств

Економічна діяльність будь-якого суб'єкта, у тому числі й особистого селянського господарства, регламентується низкою певних норм і правил. Ці норми і правила окреслюються поняттям «інституції» – установки, правила поведінки, стійкі суспільні обмеження і стимули, які визначають відносини між економічними суб'єктам та окремими людьми [54, с. 134]. Сукупна дія цих норм і правил формує певне інституційне середовище, від стану і характеристик якого залежить здатність суб'єктів господарювання, що перебувають у цьому середовищі, ефективно розвиватися, досягати поставлених перед собою цілей.

Інституційні норми прийнято поділяти на зовнішні і внутрішні, формальні та неформальні. До зовнішніх відносять норми і правила, сформовані поза суб'єктом господарювання, поведінку кого вони регулюють, а до внутрішніх – сформовані на рівні цього суб'єкта. До формальних інституцій відносять норми, закріплені в певних офіційних документах. Натомість неформальні інституції відображають умовності, звичаї, традиції, прийняті у відповідному середовищі [54, с. 135].

Внутрішні формальні інституції, які регулюють діяльність особистих селянських господарств, практично відсутні. Лише у разі трансформації особистого селянського господарства у фермерське господарство, зареєстроване як юридична особа або як фізична особа – підприємець, потрібно укласти такий документ – статут господарства, декларацію або договір про створення сімейного фермерського господарства. Серед неформальних інституцій, які визначають поведінку особистих селянських господарств, можна виділити як зовнішні, так і внутрішні.

Сукупність формальних інституцій, які певним чином впливають на комерціалізацію особистих селянських господарств, складають документи, затверджені та введені в дію на різних організаційних рівнях – національному, регіональному, місцевому (рис. 3.4).

На національному рівні приймаються Закони України, Постанови Кабінету Міністрів України, Укази Президента України, документи міністерств, інших відомств центральної виконавчої влади, які мають пряме чи опосередковане відношення до регулювання комерційної діяльності особистих селянських господарств. Йдеться про документи, які стосуються самих цих господарств, стандартизації і сертифікації агропродовольчої продукції, яка може бути допущена до реалізації, певних фітосанітарних і санітарно-гігієнічних норм, екологічного маркування та ін. Держава визначає порядок обліку діяльності особистих селянських господарств, який покладається на органи місцевого самоврядування.

Окремі документи регулюють діяльність не самих сільськогосподарських виробників, а суб'єктів, які обслуговують їхню діяльність. Зокрема, Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» визначає правові аспекти функціонування сільськогосподарських дорадчих служб, які беруть участь у організації сільськогосподарських кооперативів з особистими селянськими господарствами серед їх членів, трансфері технологій, адаптованих до поширення серед малих агровиробників тощо. Дорадчі служби можуть надавати послуги й органам місцевого самоврядування, які розробля-

ють плани соціально-економічного розвитку сільських територій і орієнтуються при цьому на комерціалізацію особистих селянських господарств.

Рис. 3.4. Формування інституційного середовища комерціалізації особистих селянських господарств на різних рівнях

Сільське населення може отримувати від дорадчих служб соціально спрямовані послуги, надання яких фінансується за рахунок держбюджету і місцевих бюджетів. Законодавство передбачає фінансову підтримку дорадчої діяльності з Державного бюджету України [37].

Слід зазначити, що і в попередні роки далеко не всі задекларовані напрями державної підтримки агровиробників фінансувалися в передбаченому обсязі. А в умовах воєнного стану перспективи такої підтримки ускладнилися. Можливо, ситуація поліпшиться після війни, оскільки маємо приклади виділення в попередні роки бюджетних коштів, які могли дійти й до особистих селянських господарств. Так, виділялися дотації фізичним особам за утримання і збереження молодняка великої рогатої худоби, за продану на забій худобу [10, с. 109]. У державному бюджеті закладались кошти на розвиток бджільництва. Фізичні особи, які були власниками не менше 10 бджолосімей, могли отримати на безповоротній основі певну дотацію за бджолосім'ю. Неодноразово ставилося питання про підтримку агротуристичної діяльності. Очевидно, розраховувати на неї зможуть особи, які офіційно зареєструють свою агротуристичну садибу.

Програми підтримки сільськогосподарських виробників приймаються й на регіональному рівні. У Львівській області діє низка таких програм, фінансованих з обласного бюджету і спрямованих на підтримку малих агровиробників. На кошти можуть претендувати суб'єкти підприємницької діяльності. Тобто, безпосередньо особистим селянським господарствам кошти не передбачені. Однак на фінансову підтримку можуть розраховувати ті господарства, голови яких прийняли рішення про реєстрацію фізичної особи – підприємця. Такий механізм стимулює до комерціалізації особистих селянських господарств.

У 2023 році у Львівській області діяла програма, яка передбачала надання на безповоротній основі дотації за кожну наявну прирощену корову в розмірі 30 тис. грн за одиницю збільшеного поголів'я. На дотацію могли розраховувати суб'єкти аграрного підприємництва, у тому числі мікропідприєм-

ництва, зокрема фізичні особи-підприємці, які створили молочну ферму та утримували ідентифіковане та зареєстроване в установленому порядку поголів'я корів.

Інша програма передбачала фінансову підтримку шляхом компенсації відсотків за супроводження договорів фінансового лізингу на придбання сільськогосподарської технік і обладнання. Розмір компенсації при супроводженні договорів, які уклалися в національній валюті, становив одну облікову ставку Національного банку України на дату нарахування відсотків. Претендувати на відповідну компенсацію також мали змогу суб'єкти мікропідприємництва, для яких основним видом діяльності було виробництво сільськогосподарської продукції.

Для аграріїв області діяла програма надання пільгових кредитів на реалізацію бізнес-планів у розмірі до 500 тис. грн під 5 % річних. Кредит міг бути наданий на термін до 5 років з можливістю відстрочення повернення основної суми боргу до одного року.

Переваги при прийнятті рішення щодо фінансової підтримки за цими програмами в цих програмах надавалися ветеранам війни, суб'єктам підприємства, очолюваним молодими людьми (віком до 35 років), а також суб'єктам підприємства, які мали досвід здійснення діяльності в аграрному секторі більше ніж 2 роки [11].

На формування інституційного середовища функціонування суб'єктів господарювання значний вплив справляє реалізація в Україні адміністративно-територіальної реформи. Унаслідок проведення цієї реформи сформовані територіальні громади, які отримали низку вагомих повноважень. Саме на рівні територіальних громад повинні реалізовуватися важливі заходи, спрямовані на стимулювання розвитку особистих селянських господарств. Серед таких заходів доцільно виділити [25; с. 83]:

- розробку програми розвитку особистих селянських господарств відповідної територіальної громади, яка враховувала б місцеві ресурси і потреби, пов'язані з діяльністю таких господарств;

- створення умов для залучення інвестицій зі спорудження на території громади підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, виробниками якої є й особисті селянські господарства;
- надання підтримки з боку місцевої влади розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації;
- пошук грантів для фінансування проєктів, спрямованих на використання потенціалу особистих селянських господарств;
- облаштування на місцевих ринках доступних за вартістю торговельних місць для реалізації продукції дрібними сільськогосподарськими виробниками з контролем якості цієї продукції;
- запровадження механізмів стимулювання розвитку в особистих селянських господарствах галузі тваринництва, зокрема молочного скотарства.

Заслуговує на увагу пропозиція зі створення на місцевому рівні мережі центрів підтримки і розвитку особистих селянських господарств. На території громади такі центри спільно з місцевими органами самоврядування сприятимуть розвитку співпраці власників особистих селянських господарств із заготівельними організаціями. З їхньою допомогою можна вирішувати завдання сприяння розвитку в особистих селянських господарствах товарного виробництва продукції рослинництва шляхом забезпечення насінням сільськогосподарських культур, саджанців плодових дерев і кущів, надання інформації, проведення консультацій [14, с. 56].

Фінансова підтримка проєктів, реалізація яких спрямована на розвиток комерціалізації особистих селянських господарств, передбачає виділення коштів не лише безпосередньо суб'єктам аграрного виробництва (тобто особистим селянським господарствам), а й суб'єктам, які здійснюватимуть їхнє обслуговування. Вони можуть отримувати кредити на пільгових умовах для формування власної матеріально-технічної бази тощо. В умовах воєнного стану можливості фінансування відповідних програм обмежені. Та задекларована державна підтримка соціально-економічного розвитку сільських територій дає змогу розраховувати на їх розгортання у перспективі.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

1. Особисті селянські господарства є однією з основних форм організації сільськогосподарського виробництва в усіх регіонах України. Вона представлена найчисельнішою за кількістю суб'єктів групою дрібних агровиробників, що використовують у господарській діяльності переважно власні ресурси, у тому числі трудовий потенціал членів сім'ї. Ці господарства не мають статусу юридичної особи. Відповідно, їхня діяльність офіційно не відноситься до підприємницької, хоча здійснювані особистими селянськими господарствами окремі операції, зокрема з реалізації виробленої ними продукції, мають характер комерційних.

2. Малі розміри визначають слабкість ресурсного потенціалу особистих селянських господарств, що не дає їм змоги застосовувати інтенсивні технології виробництва продукції. Водночас великий сумарний потенціал цих господарств, кількість яких на початку 2022 року складала в Україні майже 4 млн одиниць, визначає вагому їхню роль у системі аграрного виробництва та суспільному житті країни. Серед важливих економічних функцій, виконуваних особистими селянськими господарствами, слід виділити задоволення потреб членів сім'ї (домогосподарства) у продуктах харчування, розширення пропозиції агропродовольчої продукції, створення конкурентного середовища в системі аграрного виробництва. До основних соціальних функцій цих господарств відносяться: трудове виховання дітей, сприяння відтворенню сільського населення, збереження сільської поселенської мережі, підвищення рівня продовольчої безпеки країни.

3. Важливою складовою функціонування частини особистих селянських господарств є комерційна діяльність, пов'язана з реалізацією певної частини виробленої ними продукції, наданням платних послуг з використанням майна цих господарств. До таких послуг, зокрема, відноситься діяльність у сфері сільського зеленого туризму. Комерціалізація особистих селянських господарств – це процес отримання доходу від реалізації виробленої ними

агропродовольчої продукції та послуг. Також до комерційної діяльності відносяться операції з придбання необхідних для забезпечення виробничого процесу в особистих селянських господарствах товарів.

4. Розвиток комерціалізації особистих селянських господарств залежить від ефективності організаційно-економічного механізму забезпечення відповідного процесу. Організаційну складову цього механізму формують зв'язки між особистими селянськими господарствами і суб'єктами, з якими ці господарства контактують у процесі організації комерційної діяльності. Економічна частина механізму включає ресурсне забезпечення, методи, інструменти, засоби, впливу на економічні інтереси учасників комерційних відносин. Формування організаційно-економічного механізму комерціалізації особистих селянських господарств відбувається на різних рівнях: окремого господарства, певної території (зокрема сільської громади), регіону (області), національному. На кожному з цих рівнів розробляються й застосовуються властиві для нього методи та інструменти.

5. У Львівській області на початку 2022 року налічувалося 277,5 тис. особистих селянських господарств. Середні розміри землекористування цих господарств у області значно менші за середні по Україні, що пояснюється вищою щільністю сільського населення. Уповдовж останніх років простежувалася тенденція до збільшення загального обсягу виробництва сільськогосподарської продукції в господарствах населення Львівської області. Сформувалася вона за рахунок збільшення обсягів виробництва продукції рослинництва. Натомість обсяг виробництва продукції тваринництва в цих господарствах у динаміці зменшувався. Особливо високими темпами зменшувалося поголів'я великої рогатої худоби, утримання якої вимагає значних затрат праці та кормів. У 2022 році порівняно з попереднім обсяг виробництва продукції рослинництва в господарствах населення Львівської області збільшився на 4,3%, натомість тваринницької – зменшився на 11,3%. Всього ж виробництво сільськогосподарської продукції в цих господарствах зменшилося на

0,8%. Отже, особисті селянські господарства не демонструвати високої стійкості у складних обставинах воєнного стану.

6. У Львівській області господарства населення виробляють переважну більшість картоплі, овочів, молока, плодів і ягід, яєць, меду. Сільськогосподарські підприємства не приділяють достатньої уваги виробництву цих видів продукції. Таким чином, особисті селянські господарства не вступають у жорстку конкуренцію з сільськогосподарськими підприємствами, займають свої ніші на агропродовольчому ринку. Це розширює можливості комерціалізації їхньої діяльності у відповідних галузях.

7. За даними здійснюваного Державною службою статистики України вибіркового обстеження, у домогосподарствах сільської місцевості у Львівській області в останні роки частка доходів від продажу сільськогосподарської продукції складала 3-5% від загальних їх грошових доходів. Вона була значно меншою за середній по Україні показник, який у 2021 році складав 8,9%. Це вказує на відносно низьку комерційну активність особистих селянських господарств Львівської області та, з іншого боку, на наявність резервів до її активізації.

8. Протягом останніх років спостерігалися високі темпи скорочення обсягів реалізації господарствами населення Львівської області м'ясної та молочної продукції, зниження рівня товарності їх виробництва в цих господарствах. Натомість простежувалася тенденція до збільшення обсягів продажу цими господарствами яєць, овочів, картоплі, плодів і ягід, показники рівня товарності виробництва яких залишалися відносно стабільними. За більшістю основних видів сільськогосподарської продукції ціни їх реалізації господарствами населення були вищими, аніж у сільськогосподарських підприємствах. Різниця в цінах сформувалася за рахунок відносно високої якості продукції та каналів її реалізації, переважно в роздріб.

9. Встановлені сильні і слабкі сторони особистих селянських господарств, які визначають перспективи комерціалізації їхньої діяльності. Сильні сторони пов'язані з тим, що це наймасовіша за кількістю суб'єктів господа-

рювання форма організації аграрного виробництва, в розпорядженні якої знаходяться значні ресурси. У сукупності цих господарств є й певна частка таких, які мотивовані до комерційної діяльності, в тому числі через трансформацію у підприємницькі структури. Особисті селянські господарства виробляють великий асортимент агропродовольчої продукції, частина якої може бути реалізована. Серйозними перешкодами комерціалізації особистих селянських господарств є низький рівень технічного забезпечення їхньої діяльності, у тому числі інфраструктурного, брак джерел фінансування проєктів, пов'язаних з підприємницькою діяльністю за участю таких господарств.

10. Перспективним з точки зору суспільних інтересів варіантом комерціалізації особистих селянських господарств є процес трансформації частини таких господарств з потужним ресурсним потенціалом у суб'єкти підприємницької діяльності, зареєстровані як сільськогосподарські товаровиробники. Така реєстрація змінить юридичний статус суб'єкта господарювання, він більше не буде відноситися до категорії особистих селянських господарств. Відповідний варіант розвитку особистих селянських господарств дасть змогу вирішити питання соціально-пенсійного обслуговування їх членів, позитивно позначиться на збільшенні доходної частини бюджетів територіальних громад. Для його реалізації потрібно створити умови, які б стимулювали добровільну трансформацію особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства – зі статусом юридичної особи або фізичної особи-підприємця, виробника сільськогосподарської продукції.

11. Комерціалізація особистих селянських господарств може передбачати диверсифікацію їхньої діяльності. До перспективних варіантів диверсифікації особистих селянських господарств відносяться: розширення товарного виробництва окремих, зокрема малопоширених видів сільськогосподарської та продовольчої продукції, що передбачає товарний розвиток садівництва, бджільництва, квітникарство, вирощування декоративних рослин, розведення малопоширених видів тварин і птиці та ін.; розвиток сільського зеле-

ного туризму; надання на платній основі послуг з організації сільськогосподарського виробництва іншим особистим селянським господарствам.

12. Сприяє комерціалізації особистих селянських господарств їхнє членство в сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах. За рахунок членства в кооперативі власники особистих селянських господарств можуть розраховувати на отримання значних вигод. Йдеться про: виробничі переваги, пов'язані з поліпшенням ресурсного забезпечення виробництва, підвищення якості продукції, зменшення її втрат при зберіганні, впровадження елементів прогресивних технологій; економічні переваги, пов'язані зі збільшенням доходів від продажу за рахунок вигідніших його умов, зменшення витрат на організацію збуту; соціальні переваги, що проявляються у рості доходів членів господарств, поліпшенні їх соціального захисту, створення додаткових робочих місць на селі.

13. Перспективи комерціалізації особистих селянських господарств залежать від формування сприятливого інституційного середовища. Важливими є заходи, спрямовані на стимулювання підприємницької діяльності за участі особистих селянських господарств на рівні територіальних громад. Розвиток малого аграрного бізнесу залежить від діяльності дорадчих служб, співпраця з якими важлива як для малих агровиробників, так і для органів місцевої влади, зацікавлених у соціально-економічному розвитку сільських територій. На державному та регіональному рівнях (зокрема у Львівській області) декларується фінансова підтримка проєктів, що реалізуються трансформованими в підприємницькі структури особистими селянськими господарствами. В умовах воєнного стану можливості фінансування відповідних програм обмежені. Та задекларована підтримка малого аграрного бізнесу дає змогу розраховувати на їх розгортання у повоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України 2021 : стат. зб. Державна служба статистики України [сайт]. Київ, 2022. 57 с. URL: www.ukrstat.gov.ua.
2. Березівський П. С., Балаш Л. Я. Шляхи розвитку особистих селянських господарств. Львів : ЛНАУ, 2008. 187 с.
3. Богадборова Л. М. Роль господарств населення в соціально-економічному розвитку сільської місцевості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки*. 2017. Вип. 7. С. 22-26.
4. Боровік Л. В. Місце і роль господарств населення у розвитку сільськогосподарської галузі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 20(1). С. 60-64.
5. Бородіна О. М., Прокопа І. В., Киристюк С. В. Комерціалізація особистих селянських господарств як напрям підвищення доходів сільського населення. *Економіка і прогнозування*. 2012. №3. С. 79-91.
6. Бородіна О. Сільське господарство України в умовах воєнного стану: уроки для суспільства і політиків [Електронний ресурс]. The National Academy of Science of Ukraine [сайт]. 21.07.2022 р. URL: <https://www.nas.gov.ua/EN/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9288>.
7. Варченко О. М., Свиноус І. В., Понедільчук Т. В. Розвиток підприємництва на базі особистих селянських господарств як засіб покращення якісної складової людського капіталу сільських територій. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2020. № 16 (2). С. 114–126.
8. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2021 році : стат. зб. Державна служба статистики України [сайт]. Київ, 2022. 433 с. URL: www.ukrstat.gov.ua.
9. ГорбоГори – Агротуристичний кластер [сайт]. URL: <https://www.horbohory.com.ua>.

10. Губені Ю. Е., Коверко Ю. А. Розвиток особистих селянських господарств на рубежі інституційних змін : монографія. Львів : Українські технології, 2016. 186 с.
11. Департамент агропромислового розвитку Львівської обласної військової адміністрації [сайт]. URL: <https://loda.gov.ua/structural-unit/17057?categoryId=6539>
12. Економічний енциклопедичний словник : у 2-х томах. Т. 1. / С. В. Мочерний [та ін.]. Львів : Світ, 2005. 616 с.
13. Економічні аспекти розвитку тваринництва в особистих селянських господарствах : монографія. Варченко О. М., Демчак І. М., Свиноус І. В. та ін., за ред. Варченко О. М. Біла Церква: БНАУ, 2019. 385 с.
14. Іванова Л. С. Роль і місце місцевих органів самоврядування в процесі трансформації особистих селянських господарств у суб'єкти підприємницької діяльності в сфері агробізнесу. *Економіка та держава*. 2020. № 11. С. 54-58.
15. Іщенко А. В. Функції і значення особистих селянських господарств в суспільно-економічному розвитку сільських територій України *Економіка та управління АПК*. 2019. № 1. С. 121-132.
16. Іщенко А. В., Свиноус І. В. Організаційно-економічні засади функціонування особистих селянських господарств в Україні. *Економіка та управління АПК*. 2017. № 2. С. 78–86.
17. Кількість зареєстрованих фізичних осіб-підприємців за видами економічної діяльності з розподілом за ознакою статі керівника (на 01 січня 2022 року), 2022. Державна служба статистики України, [online]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
18. Коше Х. Господарства населення: зникаючий пережиток минулого чи шлях у майбутнє. *Економіка АПК*. 2018. № 4. С. 79-86.
19. Львівська Аграрна Палата [сайт]. URL: <https://agrochamber.lviv.ua>.

20. Мазур А. Г., Дмитрик О. В. Господарства населення як економічна категорія та суб'єкт облаштування сільських територій. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016. № 11. С. 7-20.
21. Мазур А. Г., Шепель Т. П., Дмитрик О. В. Ефективність виробництва продовольчої продукції в особистих селянських господарствах системи АПК. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*, 2018. № 7. С. 7–24.
22. Макаренко Ю. П. Господарства населення: їх класифікація та перспективи розвитку. *Агросвіт*. 2013. № 5. С. 27-30.
23. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., 2018. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2018. № 1. С. 11–19.
24. Малік М., Шпикуляк О., Мамчур В. Реалізація цілей сталого розвитку України в контексті трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. 2020. № 7. С. 21-31.
25. Неміш Д. В., Гуменюк М. М., Баланюк І. Ф., Шеленко Д. І., Сас Л. С. Перспективи розвитку особистих селянських господарств у контексті адміністративної децентралізації. *Вісник аграрної науки*. 2021. № 2. С. 76–87.
26. Новаційний центр. Львівський національний університет природокористування [сайт], 2023 . URL: <https://lnup.edu.ua/uk/naukdij/novatsiinyi-center>.
27. Основні показники сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості. Державна служба статистики України, 2022 [online]. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>.
28. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості. Державна служба статистики України, 2022 [online]. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>.
29. Особисті селянські господарства за регіонами. Державна служба статистики України, 2022 [online]. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>.
30. Павленчик А. О., Павленчик Н. Ф. Створення та функціонування кооперативів в контексті економічного простору. Львів : Ліга-Прес, 2013. 204 с.

31. Петрова Н. О., Стрельник В. В. Окремі напрями удосконалення правового регулювання діяльності особистих селянських господарств у сфері сільсько-го зеленого туризму. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №1. С. 135-139.
32. Приб К. А. Розвиток особистих селянських господарств та його інвестиційне забезпечення. *Агросвіт*. 2021. № 16. С. 12-17.
33. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV : станом на 22 червня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>.
34. Про затвердження модельних статутів сільськогосподарського кооперативу : Постанова Кабінету міністрів України від 03 березня 2021 р. № 175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/175-2021-%D0%BF#Text>.
35. Про затвердження типової форми договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства : Наказ міністерства аграрної політики та продовольства України від 05.04.2019 р. № 177. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-19#n14>.
36. Про особисте селянське господарство : Закон України від 15.03.2003 р. № 742-IV : станом на 15 серпня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15#Text>.
37. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність : Закон України від 17.06.2004 р. № 1807-IV : станом на 09.12.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15#Text>.
38. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 21.07.2020 р. № 819-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#n333>.
39. Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV : станом на 20 жовтня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text>.

40. Продукція сільського господарства у постійних цінах за регіонами. Державна служба статистики України, 2023 [online]. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>.
41. Реалізація продукції сільського господарства підприємствами та господарствами населення. Державна служба статистики України, 2022 [online]. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
42. Розвиток аграрного сектору та сільських територій в умовах воєнного стану й повоєнного відновлення: наукова доповідь / [Ю. О. Лупенко, О. М. Нечипоренко, М. І. Пугачов, та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 224 с.
43. Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки: монографія / Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с.
44. Романчиков В. І. Основи наукових досліджень : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 254 с.
45. Рослинництво України 2022 : стат. зб. Державна служба статистики України [сайт]. Київ, 2023. 181 с. URL: www.ukrstat.gov.ua.
46. Сільське господарство Львівської області 2021 : стат. збірник. Головне управління статистики у Львівській області, 2022. 102 с.
47. Сільське господарство України 2022 : стат. зб. Державна служба статистики України [сайт]. Київ, 2023. 162 с. URL: www.ukrstat.gov.ua.
48. Смулка І. Роль господарств населення у формуванні пропозиції агропродовольчої продукції. *Збірник матеріалів Звітної студентської наукової конференції за результатами науково-дослідної роботи у 2022 р. / за заг. ред. В.М. Коваліва, Р.Д. Федіва*. Дубляни, 2023. 446 с.
49. Смулка І. Функції особистих селянських господарств. *Студентська молодь і науковий прогрес: тези доп. Міжнар. студ. наук. форуму, 4 – 6 жовт. 2023 р.* Львів, 2023. С. 278.
50. Тваринництво України 2022 : стат. зб. Державна служба статистики України [сайт]. Київ, 2023. 158 с. URL: www.ukrstat.gov.ua.

51. Тулуш Л. Д., Грищенко О. Ю. Трансформація високотоварних господарств населення в суб'єкти підприємництва: податково-бюджетні аспекти. *Економіка АПК*. 2018. №1. С. 40-52.
52. Шепель Т. П. Організаційно-економічні засади щодо формування підприємницької ініціативи в особистих селянських господарствах. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2018. № 1. С. 22–28.
53. Шульський М. Г. Особисті господарства населення: стан, можливості і перспективи : монографія. Львів : Край, 2003. 280 с.
54. Яців І. Б., Соловей Ю. І. Участь малих виробників сільськогосподарської продукції в інтегрованих структурах : монографія. Львів: Видавництво АТБ «НВК». 2019. 182 с.
55. Яців С. Роль господарств населення у формуванні продовольчої безпеки країни. *Аграрна економіка*. 2022. Т. 15. № 1-2. С. 106-114.